

լու ի թիւս «աշակերտաց Մեծի Հօրն Մխիթարայ», անոր հոգևով եւ անոր ձգտումներով: 1838 Մայիս 20ին կ'ուխտէ Գաթրըճեան կրօնաւորական երեք ուխտերը եւ կը գրուի անդամ Մխիթարեան Միաբանութեան:

18 տարեկան էր այժմ Եղ. Յովսէփ եւ միջամուխ փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական ուսումներու մէջ: Գեր. Արիստակէս Աղարեան էր իր ուսուցիչը. եւ վերակացուները՝ Հ. Մանուէլ Տէրվիչեան եւ Հ. Յակոբոս Պողանեան:

Բարձրագոյն խումբերու աշակերտներն էին

- Ա. 1836 Դեկտ. 8—1840 Նոյ. 1.
 - Եղ. Տիմոթէոս Լիմոնճեան
 - „ Մատաթիա Գարազաշեան
 - „ Անանիա Տէօփլէթեան
- Բ. 1838 Մայիս 20—1841 Մայիս 30.
 - Եղ. Ղեւոնդ Յովսէփեան
 - „ Յովսէփ Գաթրըճեան
- Գ. 1839 Դեկտ. 8—1844 Սեպտ. 8.
 - Եղ. Փիլիպպոս Ճամճեան
 - „ Պետրոս Պիւլպիւլճեան

Բայցերը, զոր կ'առնէր Գաթրըճեան գիտութիւններու մէջ, կ'արժարժէին իր մէջ գիտակցութիւնը, թէ ամէն յառաջադիմութեան նպատակակէտը Աստուծոյ փառքը եւ ազգին օգուտը պէտք է ըլլայ: Հասնելու համար յաջողութեամբ այս նպատակին հարկ է քաջ մարդուած ըլլայ իւրաքանչիւր մարտիկ ազգային լեզուի եւ ազգային ուսումներու մէջ: Եւ որովհետեւ Մխիթարեան Վարժարանը այն հրահանգանոցն է, ուր պիտի կրթուին մարդուին գիտութեան ասպարէզի վրայ ըմբիչ նահատակները, անհրաժեշտ համարեցաւ անձամբ օրինակ ըլլալ մայրենի լեզուի ուսումնասիրութեան եւ հմտութեան մէջ: Ձեռն ի ձեռն Գարազաշեանի հետ, որ իրրեւ երիցադոյն, յառաջադէմ էր արդէն եւ հոչակուած պուէտ, կը խորանայ Գաթրըճեան հայերէն լեզուի քննութեան մէջ, եւ ձգտումը զանազանել ընտիրն եւ ընտրելագոյնը՝ կ'առաջնորդէ զիրենք գիւտի մը, որ անակնկալ մը կ'ըլլայ ժամանակին համար: Բանասէրի խորաթափանց միտքը, որ բունամ էր Գաթրըճեանի մէջ, վեր կը հանէ զգալի տարբերութիւններ Ե. դարու գրական լեզուի եւ յաջորդ գրերու կիրառած լե-

զուին մէջ. առաջինը կը հոչակէ միակ ընտրելագոյնը՝ դասականը, երկրորդը կը դասադարձէ իրրեւ խոտան, ազաւազուած հայերէն:

Նոր ոգեւորութեամբ կ'ողջունուի դիւտու վարժարանցիներէն. եւ յանկարծ կը վերածուի Վարժարանը Մաշտոցեան Գաթրըճի. Սահակ, Մաշտոց եւ Եղիշիկ են հոն ուսուցիչները եւ Ե. դարու առաջին կէսի մասնազրուութիւնը առձեռն դասադրքերը: Գաթրըճեան վերին հսկողի դերը մէջ է. Գարազաշեան կը ստիպուի առ ոտս անոր միւսանգամ սկիզբ ընել սորվելու հայերէն:

Գեր. Արիստակէս Աղարեան, որ Միաբանութեան ղեկը ղէպի բարին եւ ղէպի զարգացում կ'առաջնորդէր, խրախոյս կը կարգայ երիտասարդութեան եւ արտաքին պարզաները կու գային հրահրել բոցը: Նոր էին ձգուած Միաբանութեան հոյակապ շէնքին հիմերը. օր աւուր կը ձգտէր շէնքը բարձրանալ երկնապող, եւ կը տեսնուէր անոր աւարտման մէջ սկիզբը Միաբանութեան պայծառ ապագային. կ'արժարժէին զուարթ առաւօտեան յոյսերը երիտասարդ նոր սերունդին սրտերու մէջ... Եւ Աղարեան օրուան մարդն էր ներշնչելու ձերին եւ երիտասարդին կեանք եւ եռանդ:

Տեսաւ Գաթրըճեան Միաբանութեան նոր շէնքին նաւակատեաց հանդէսը (18 Հոկտ. 1838), ինքն ալ մասնակցեցաւ հանդիսական շուին, որով Միաբանութիւնը յաղթական քայլերով կը մտնէր իւր նորակառոյց յարկին ներքեւ: Ու եռաց արիւնը իր երիտասարդ երակներուն մէջ. թեւ առաւ աւիւնը ու գործեց թուիչքներ:

Այն ինչ աւարտած յաջողութեամբ ուսման ընթացքը՝ 1841 Մայիս 30ին կը հրաւիրուի սուրբ աստիճաններու եւ կ'օծուի անոյշ իւզով ի քահանայ Տեսոն բարձրելոյ՝ Հ. Ղուկաս Տէրտէրեանի եւ Հ. Վրթանէս Եագութճեանի հետ:

Հ. Մ. Գարազաշեան, որ քիչ յառաջ բարձրացած էր նոյն աստիճանին, կը նուիրէ նորընծայ օծեալին սրտաբուղիս ուղերձ մը, ուր կը կարդացուին նկարագրական գծեր նորընծայ պաշտօնակցին ասպրումներէն՝ գիտուած ընկերական աչքերով:

Թոյլ կու տամ ինձ ներկայացնել հոս այդ ուղերձը ամբողջութեամբ, որ հետաքրքրական է նաեւ ուրիշ տեսակէտներով:

ՅՈՒԱՐ

Տեսի զպատիւ օծման քո, որով ընտրեալը զատեար.

Առհաստացեայ առեալ զայդ, առ անմատոյցն մատեար:

Դու որ ըզկնիքն Յիսուսի, ըզխոնարհին եւ հեզոյ, Դրոշմեալ ազար յայդ նարօտ, ընդ վակասին բեհեզոյ: Պատմուճանաւը ծաղկեայ՝ զարդարութիւնն տարար:

Նախանձելի, այդ պատիւ, ըզքեզ եղբարց քոց արար: Ե՛րթ կերակրեա՛ զԵգիպտոս ի նուիրական զորենոյդ. Ուսեալ զՈր էնըն պատմեա ի բորբոքեալ մորենոյդ. Հար ըզՄեսութիմ եւ ըզԲամ. եւ զազգըդ սուրբ ազատեալ.

Ըստ Յեսուայ նմանութեան, զամպարըտեալսն դատեալ:

Նոր պատերազմըն դոսայ, Ե՛լ, նահատակըդ, մատիր, Ըզհաստոցն զէն անուր. սուր եւ սոպար են պատիր: Քանանացին եւ Մովսար ահա ըզքեւ շուրջ հեղան. Բեզ Յորդանան ձեռնտու, հար զազգս առանց աղեղան:

Ի Գաղղաղայն հասեր արդ, սրբեա՛ լանին ըզսուսեր. Հատ զանթըլփատսն սրբաթի. մի՛ աին անուր եւ խուսեր:

Բայց չէ այս լսկ, նըլիրեալը, ունիս եւ այլ ձոխութիւն.

Ընդ անմարմնոցն կրօն եւ ընդ դիւայ սիւութիւն: Առեր զշօղին Բրիտոսի քեզ զըզրութիւն եւ մատեան

Դատափետ լեալ, անդամնեւ ըզծերակոյտ եւ դատեան: Խորտակեցես զԲահայ ի գորութիւն քո ձեռին. եւ զմարդարէն ամօթոյ, ըզկարապետսն նեւին:

ԸզՅեզարէզ կըշտամբեալ, եւ ըզՇամբին անուին. Ի յատմանէն թափեցես դու զխորայկ համօրէն:

Ի համբանալ ձեռաց քոց փարստի տապ ծարսոյ. եւ զտնածայն անձրեւոյն աւեալ ամպն հարսոյ.

Մինչ դեռ գեհուճըն մատչի. ո՛ր անձառ սցնրձ պատհու, Յորում դուզ կաս բարեխօս ի մէջ կենաց եւ մահու: Յորժամ սրովքէքն սարսն. յորժամ քրովքէքն գողան.

Երանխոնն օրհնութեամբ ընծայք ի ձեռք շողան: Յորժամ ըզգեւսն շարժէ առ յանդարար գողմանէ, Ողբութիւնըն կորգեալ յաստուածակոյս կողմանէ:

Ոչ սակաւ ինչ ընդ քեզ, Հայր, զարմանացէ մեր քնար.

Որ գտաքեալսդ ի Հոգոյն եւ վարդապետսն ծընար: Աւասիկ ձայնք բարբառոց յանապատիս մեր գոչեն Ձեթովպացին եւ ըզՅոյն ի մի հաւատար կոչեն Կրեցեն զանունն Յիսուսի ըստ ընտրութեան անօթոյ.

Լինել բանին Աստուծոյ մըշակ առանց ամօթոյ: Ձիք երկիւզ սրոյ եւ արոյ. ունիմք մարտիկս ի ստաղին.

Ահա եւ անդք մեր եղեն դրախտ Աստուծոյ եւ Աղին: Աճեցուցես ըզմըշակս եւ զիրենջոցն գասակ: Եւ յուելցէ Տէրն ի քո եւթընպատիկ յայդ հասակ:

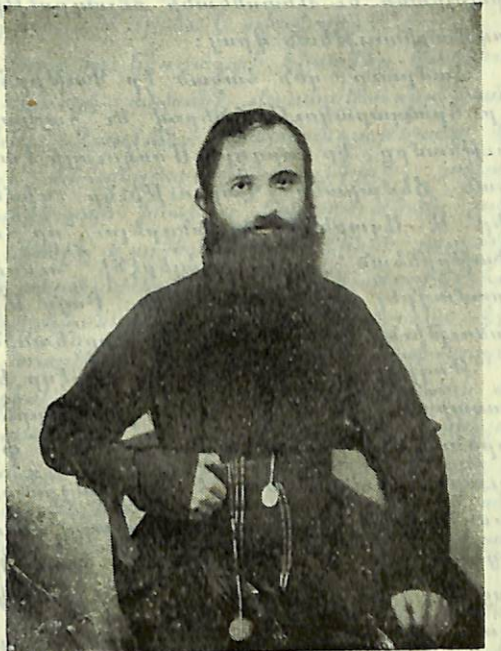
Հ. Մ. Գ.

1841:

Նոր էր թեւակոխած Գաթրըճեան իւր կեանքի քսանուճեկերորդ դարունը, դեռ նոր էին երեւցած տէգք մօրուացն անոր դաւար այտերու վրայ: Ինչպէս ծառ մը ծաղկալից՝ կը նկրտի այժմ պտղաբեր ըլլալ:

Մինչ մէկ կողմէն կը յաճախէր Համալսարան ունկնդրելու փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական դասախօսութիւններու, հարստացնելու համար գիտութեանց պաշարը, միւս կողմէն կը մղէր անզուսպ եռանդը լմաստասէր եւ հումանիտտ երիտասարդը բարբառիլ աշխարհի նորագիւտ դասական հայերէնով:

Այս առաջին շրջանին կը վերաբերին իր

ԳԵՅՈՐԳՅԱՆ
Հ. Յ. Գ. Ա. Թ. Ը. Բ. Ա. Ն., 1848

Թարգմանութիւնները Բոսուէի, Գրիգոր Նազիանզացւոյ, Քսենոփոնի, Կիլիկրոնի, Կիւպրիանու, Կ. Ռուբիոսի գործերէն:

Միւս միջոցին է, որ կը յանձնուի իրեն մեծ եւ պատասխանատու գործը՝ յօրինել ընդարձակ ծրագրով Տիեզերական Պատմութիւն մը, որուն Ա. եւ Բ. հատորները ըյս կը տեսնեն 1849 եւ 1852 տարիներուն:

1841—1852 տարիներս Գաթրըճեանի գրական եւ զպրոցական գործունէութեան ամէնէն բեղմնաւոր շրջանն է. ոչ միայն թարգմաթիւ եւ ընտիր գրական երկեր հրա-

1841:

պարակ կ'ելեն իր զըչէն, այլ եւ իր դաստիարակութեան տակ անուանի կը հանդիսանան մեծ թուով աշակերտներ թէ իրրեւ հայկաբաններ եւ թէ՛ իրրեւ պատմագէտներ, աշխարհագիրներ եւ դրամագէտներ. անոնք են.

- Հ. Արսէն Այտընեան
- Հ. Եղիշէ Չազըճեան
- Հ. Սրապիոն Իմինեան
- Հ. Սամուէլ Գաթըճեան
- Հ. Կղեմէս Սիպիլեան
- Հ. Սիմոն Անտոնեան
- Հ. Աստուածատուր Աւագեան են:

Ինքն էր որ առաջին անգամ հրատարակեց Սիպիլեանի եւ Անտոնեանի ուշագրութիւնը դրամագիտութեան վրայ:

Համբաւը, զոր հանած էր Գաթըճեան իւր հրատարակութիւններով եւ հայկաբանութեամբը, կը յորդորէ Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի Վարչութիւնը դիմելու Գեր. Ա. Ազարեանի եւ խնդրելու, որ հաճի պատմագիտութեան իրրեւ հայերէնի ուսուցիչ տրամադրել նոյն ձեմարանին: Բայց Միաբանութիւնը պէտք ունէր Գաթըճեանին:

Թողով այժմ գրական ասպարէզը երկասարգներուն՝ կը մտնէ Գաթըճեան գործնական կեանքի մէջ: 1852ին, Փետրուարին, կազմուելու համար քայքայուած առողջութիւնը, միանգամայն տալու համար այցելութիւն մը ծնողներուն՝ քսանամեայ բացակայութենէն ետքը՝ կը մեկնի Գաթըճեան Կ. Պոլիս, ուր կը մնայ մինչեւ Օգոստոս եւ կը վերադառնայ: Յաջորդ տարին կը գտնենք զինքը իրրեւ Ընդհանուր գործակալ ի Հոռոմ: Երեք տարի յետոյ կը վերադառնայ Վիեննա մասնակցելու Միաբանութեան ընտրական ժողովին: 1855 Մայիս 5ին վախճանած էր Գեր. Արիստակէս Ազարեան, Միաբանութեան Ընդհանրական Արբաճայրն եւ երկրորդ հիմնադիրը:

Ընտրական ժողովի ձայները կ'ամփոփուին Հ. Յակոբոս Պողաճեանի եւ Հ. Յ. Գաթըճեանի շուրջը. առաջինը համբաւուած էր իւր վարչական-տնտեսական գործունէութեամբ, եւ երկրորդը իւր գրական վաստակներովը: Ի հաւասարութեան ձայներու երեքութեան իրաւունքով Ընդհանրական Արբաճայր կը հռչակուի Գեր. Յ. Պողաճեան:

Գաթըճեան կ'ընտրուի այժմ Ընդհ.

Առաջիկայ եւ կ'ուղարկուի դարձեալ Հոռոմ, ժամանակաւորապէս յառաջ տանելու իւր նախկին պաշտօնը:

1856ին կարճ ժամանակ մը կը հանդիպինք իրեն Կ. Պոլիս. բայց 1857—1860 տարիները կ'անցընէ Վիեննա: 1861ին կ'ուղարկուի դարձեալ Կ. Պոլիս, այս անգամ իրրեւ վարիչ Միաբանական Գաթըճեանի: Բոլոր եռանգովը նուիրուած է այժմ նա պարոնական գործերու, դասաւանդութեան եւ դասագրքեր պատրաստելու: Այս շրջանին թարգմանած է Գաթըճեան Մոնիթորի Երկրաչափութիւնը եւ Պոկոնիի Կենդանաբանութիւնն եւ Բուսաբանութիւնը:

Կրօնական-եկեղեցական խնդիրներով բազմապոչ ժամանակ մըն էր 60ական թուականը: Գաթըճեան իրրեւ քաջ աստուածաբան եւ իրաւագէտ եւ ծանօթ ազգային պատմութեան եւ մատենագրութեան ձգտեցաւ ահամայ այս խնդիրներու մէջ: 1865ի սկիզբը լոյս տեսաւ ի Կ. Պոլիս Հիմնական տարբերութիւնը, որ այնքան ազդուէ յառաջ բերաւ նոյն միջոցին:

Որչափ ալ գործնական կեանքի ասպարէզի վրայ է Գաթըճեան, պարոնական գործերու նուիրուած, բայց եւ այնպէս աչքէ չէ հեռացուցած բանասիրութիւնը: Այժմ ձեռքի տակ ունի Կառնուագրքի, Սրբազան Պատարագամատոյցի, Մաշտոցի եւ Վկայաբանութեանց ուսումնասիրութիւնը, որոնց համար հետամուտ է նիւթեր ժողովելու: 1866 Մարտ 18ին կը հաւանի Գեր. Պողաճեան իր խնդրանքին ձեռագրական ուսումնասիրութիւններու համար մեկնել Երուսաղէմ: Նոյն տարւոյն Ապրիլ 10ին Երուսաղէմ է Հ. Գաթըճեան, ուր սիրով եւ պատուով կը հիւրասիրուի Եսայի լուսամիտ եւ ուսումնասէր Պատրիարքին, որ լայնօրէն կը բանայ իր առջեւ Ս. Յակոբեանց Մատենագրանի դռները՝ օգտուելու ազատօրէն տեղւոյն ձեռագիրներէն²: Գաթըճեանի նպատակն էր ծանօթանալ Կանոնագրքի ձեռագիրներուն: Նոյն տարւոյն Գեկտեմբերին կրկին Կ. Պոլիս կը գտնուէր: 1867 Մայիսին կը հասնի իրեն Գեր. Արբաճայր հրամանը անյապաղ Տրիեստ մեկնելու սպասել հոն իր գալտեան: Հասունեան պատրիարքի խնդրանքով հրատարակուած էր Գաթըճեան իրրեւ հայ եկեղեցական

² Հմմտ. Սիոն, 1866, էջ 94:

իրաւունքին տեղեկագոյնը խորհրդատուն ըլլալու հայ Կաթ. Եպիսկոպոսներուն, որոնք Յունիս ամսոյն ժողովի պիտի նստէին Հոռոմ: Օգտուելով ճանապարհէն՝ կարճ ժամանակով կ'անցնի Վենետիկ (1867 Մայիս) ուսումնասիրելու Միաբանական Մատենագրանի ձեռագիրները: Հոռոմէն վերադարձին 20 օր մ'ալ կը մնայ Պարիս, նոյն բանասիրական պրպտուսներու անձնատուր: Հարկադրուած էր Գաթըճեան շուտով Կ. Պոլիս հասնել (3 Հոկտեմբ.): 1869ին իրրեւ քարտուղար մաս-

Հ. ՅՈՎԱԷՓ ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ, 1856

նակցած է Կանոնագրական ժողովոյն նիստերուն, որուն շունչն ու հոգին էր:

Յաջորդ տարին դարձեալ ի Հոռոմ կը գտնենք զինքը, ուր Վասիլիանեան տիեզերական սիւնհոդոսին մասնակից հայ եպիսկոպոսներու խորհրդատուն է: Հոս ի Ս. Վլաս, 1870 Փետրուարին կը հանէ ի գլուխ «Հանդանակ հաւատոյ» աշխատասիրութիւնը: 1871—1872 տարիներուն Վիեննա է Գաթըճեան, ուսկից կ'ուղարկուի Տրիեստ վանատան գործերով, յաջորդ տարին կը փոխադրուի Կ. Պոլիս. բայց 1875 Օգոստոսին կը սակաւուի վերադառնալ Վիեննա, մասնակցելու Միաբանութեան Ընդհ. ժողո-

վին. ուր կը յանձնարարուի իրեն վարել ժամանակաւորապէս միաբանութեան գործակալութիւնն ի Հոռոմ (1875—1876): 1877ին Գաթըճեան Վիեննա կը գտնուէր, ուր կը հրատարակէր «Յովհաննու Հանգիստը»: Գարնան դռներու բացուելուն հետ կը փոխադրուի Տրիեստ, իրրեւ դասախօս Միաբանութեան Միջնակարգ վարժարանին մէջ, որ նոր էր բացուած հոն:

Դեռ նոր էր հասած Տրիեստ, երբ կ'ընդունի կաթուածի դժբախտ հարուած մը, որ կ'ընդարմացնէ մարմնոյն կէս մասը՝ ձախ թեւէն վար: Թէպէտ կը յուսայ տեղափոխուելով Կ. Պոլիս գտնել իւր առողջութիւնը վերստին, բայց ի գուր. հայրենիքը չի տար իր ցաւերուն որ եւ է սիրովանք:

Չորս ու կէս տարի կիսամեռ մարմնով կը ծառայէ անխոնջ վաստակաւորը՝ անկողնի: Չարմանալի համբերութեամբ կը տանի անհանդուրժելի ցաւերուն, յաճախ կորսնցուցած խօսելու կարողութիւնն իսկ:

1880ին կ'այցելեն հիւանդին ի յարգանս եւ ի սիրովութիւն խումբ մը Կաթողիկէ հայ եպիսկոպոսներու, որոնք գումարուած էին նոյն տարին Կ. Պոլիս: Ստեփան եպիսկոպոս Մելքիսեղեկեան — ինչպէս ահանատես մը կը պատմէ ինձ — կը հառաչէ տեսնելով հիւանդին ծանր դրութիւնը. «Մեծ ցաւ է իմ սրտին տեսնել հիւանդութեան այս անկողնոյ մէջ վաստակաւոր մը, որ այնքան արդիւնք ունի Ս. Եկեղեցոյ համար»:

Բայց եւ այնպէս կ'ապրէր դեռ բանասէրը հիւանդ Հ. Գաթըճեանի մէջ³. Նա կը

³ Ունիմ աչքիս առջեւ թոյլ մասնորով գրուած նամակի մը սեւագիրը, զոր ուղղած է Գաթըճեան 1879 Մայիս 3ին առ Հ. Ա. Պողաճեան ի Հոռոմ եւ կը խնդրէ քանի մը բանասիրական հարցերու լուծում: Յառաջ կը բերեմ հետեւեալ տողերը (փակագծի մէջ լրացումները ինձմէ են).

«Գիտեմ թէ մոռցած չէք ան օրերը, որ կ'ապրէի միասին ի Ս. Վլաս, եւ յսած է(ք) ան տխուր անցքերու վրայ՝ որ ետքը, Աստուծոյ պատգամ կամեցով, օրհնեալ ըլլայ միշտ, եկան գլուխս: Հիմա 5 ամսէ հետէ Հիւանդանոց մըն եմ Գաթըճեան, որն որ Օփիքալ ալքիմա սիւն կ'ըսուի, որ մարտապետներու, այս ինքն սօ(ք) ալ լա շարիթէներու ձեռքն է: Առողջութիւնս կը հարցնէք նէ՛՛ վուրուտով շատ աղէկ եմ, մանաւանդ հիմա, բայց շարժման կամ քաշելու կողմանէ բոլորովին անշարժ. գեղ եւ դարման ընելու վրայ են, բայց Աստուած եւ Ս. Կոյսը կ'սպասուի՝ որ իրենց ողորմութիւնը զօրացնեն վրաս, որուն համար զձեզ ալ կ'աղաչեմ՝ որ ազօթէ(ք) եւ սուրբ պատարագներու մէջ յիշողութեան չմոռնաք: Այսօր (Մայիս 3) սկսաւ բժշկել hydrothérapie լուսամբ, այս ինքն պող ջրով բոլոր մարմնիս չփել: Այս միայնութեան մէջ այս մեծ միաբանութիւնը Աստուծմէ ունիմ՝ որ աչ ձեռքս ողջ եւ մի միայն գո-

Թելադրելու վերջին հրահանգները «Ս. Պատարագամատոցը» աշխատութեանը մասին առ անարս անկողնոյն բազմաձև շ. Գերովրէ Սպենեանի, որ կը ձեռնէր, կը խմբագրէր հեղինակին բազում քրտանց վաստակը՝ անոր կենդանութեան իսկ լոյս ընծայելու փափազով: Բայց շ. Գաթրըճեանի սահմանուած չէր վայելել այս ուրախութիւնը. ինչպէս նաեւ վիճակուած չէր նոյնը շ. Սպենեանի, հակառակ իր անչափ ջանքերուն: 17 տարի յետոյ միայն պիտի լոյս տեսնէր այն, այն ուշիմ պատանուոյն ձեռքը, որ այժմ (1880 Մեպտ.) տակաւին 14ամեայ կանգնած մեծ հայկարանին, հոյակապ բանասէրին դէմ յանդիման՝ կը տպաւորուէր անոր խորաթափանց նայուածքէն, կենդանի բարբառէն, համբերող հողիէն: Նա կը դիտէր վերջին ճառագայթները ի մարն խոնարհող արեւին, հաստատ յառաջագրութեամբ միւսանգամ վերելք տալու անոր իւր գործունէութեան հորիզոնին վրայ:

1882 Յունուար 9ին կ'աւանդէր շ. Յ. Գաթրըճեան իւր հողին Ստեղծչին ձեռքը՝ յանուշակ երանութեան վայելելու հանգիստը, զոր չգտաւ այս աշխարհի վրայ:

62 տարի ապրեցաւ ան արեւին տակ 40 ամառ վաստակեցաւ պողոտից մրգաշատ, արդիւնքը թողուց Ազգին, վաստակը նուիրեց Բարձրերոյն. եւ այս էր նպատակը իւր բոլոր աշխատութիւններուն. «Փառքն Աստուծոյ, օգուտ Ազգին մերոյ... պարծանք (Մխիթարեան Միաբանութեան) եւ հատուցումն մերոց վաստակոց եւ պսակ»⁴: Մենք երախտապարտ ենք վաստակաւորին:

Գաթրըճեան անձամբ միջնահասակ էր, ուժեղ կազմուածքով, լեցուն եւ բոլորակ կերպարանքով: Կենդանի եւ բոցավառ կը հանդէսէր իր աչքերը ականողիքին մէջ: Սեւահեր մազերը երեսնուհինգամեայ գրեթէ կորսնցուցած էր բոլորովին:

Աչնիւ, հեղահայեաց եւ համբոյր բնաւորութիւն մը կ'իշխէր իր մէջ. ձգիչ էր իր անձը: Թէպէտ մեռած էր առ արտաքին աշխարհ եւ ամէն երկրաւոր վայելում, թէպէտ արտաքին գործերու մէջ չէր երեւցներ բնազունակութիւն եւ ճարտարութիւն, բայց կը

⁴ Կը պատմեն թէ Գաթրըճեան յաճախ ծանրաբնուած գրականներով կը վերադառնար Կ. Պոլսոյ շրջակայքը կատարած պոյաներէն: Իր աւարներն էին քարեր՝ պէսպէս տեսակներով: Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանին մէջ դեռ այսօր կը պահուի Գաթրըճեանի Herbariumը, խնամով հաւաքուած ու չորացուած բոյաները: Հաւաքելու այս սէրը կ'երեւայ թէ զարգացած է իր մէջ Վիեննայէն, ուր երկար տարիներ եղած էր Թանգարանապետ հանրաբանական եւ գրամագիտական բաժիններուն:

ճառագայթէր իր մէջ սուր եւ հանճարեղ միտք մը, որ կը թափանցէր իրերու խորքը, ու կը յայտնէր անյայտը, անձանթը: Կատէր պարծիլ իւր քանքարովը. բայց հռչակը կը կանխէր իւր քայլերը: Մաքուր եկեղեցականը, անձնուրաց վանականը փայլեցաւ միշտ իր մէջ. ապրեցաւ վառուած մեծեռանդն աստուածսիրութեամբ եւ կենդանի հաւատքով:

Ծանօթ էր բազմաթիւ լեզուներու. բայց սիրած էր յատկապէս հայ, յոյն եւ լատին դասականները:

Գիտութեան ամէն ճիւղ հետաքրքրած էր զինքը. եթէ ի կոչմանէ աստուածաբան էր, բանասէր եւ պատմագիր, բայց սիրահար էր նաեւ բնագիտութեան եւ բնական պատմութեան, մասնաւորապէս Հանքաբանութեան⁵: Բանասէրի հողին ղեկավարն եղած է իր մտքին իր կեանքի բովանդակ տեւողութեան:

2. ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ ԻՐԻՅԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Ինչպէս Մաշտոցեան Դպրոցի աշակերտները իրենց գործունէութիւնը թարգմանութիւններով սկսան, նոյնպէս Վերածնեալ Մաշտոցեան Դպրոցի երիտասարդ աշակերտութիւնը սիրեց թարգմանութեամբ ղնել իւր գրական աշխատութիւններու հիմը:

1. ԲՈՍՈՒՆԵՏԱՅ ԽՕՍԻ ՎԱՍՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ:

Տակաւին դպրոցական սեղանի առաջ էր Գաթրըճեան, երբ կը յանձնուի իրեն՝ աշխատակցութեամբ իր երկու ընկերներու՝ Գարագաշեանի եւ Յովնանեանի՝ թարգմանել Բոսուէի Discours sur l'histoire universelle գործը նորագիւտ դասական հայերէնով: Անյայտ կը լծուին արմուղ երինջները գործին (1840):

Աշխատութիւնը կը մղուէր յաւարա. Բոսուէի վերջին խօսքերը կը յանձնուէին թղթի

⁵ Կը պատմեն թէ Գաթրըճեան յաճախ ծանրաբնուած գրականներով կը վերադառնար Կ. Պոլսոյ շրջակայքը կատարած պոյաներէն: Իր աւարներն էին քարեր՝ պէսպէս տեսակներով: Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանին մէջ դեռ այսօր կը պահուի Գաթրըճեանի Herbariumը, խնամով հաւաքուած ու չորացուած բոյաները: Հաւաքելու այս սէրը կ'երեւայ թէ զարգացած է իր մէջ Վիեննայէն, ուր երկար տարիներ եղած էր Թանգարանապետ հանրաբանական եւ գրամագիտական բաժիններուն:

երբ յանակնկալս կը լսուի¹ Վիեննա, թէ ի Ս. Ղազար յանձնուած է նոյն գործը մամուլի շ. Գերովրէ Ազնաւորեանի թարգմանութեամբ:

Որչափ ալ ի սկզբան վրդովեցուցիչ էր լուրս երիտասարդ թարգմանիչներու համար եւ կը սպառնար կասեցնել անոնց յառաջագէմ քայլերը, բայց յանկարծ կ'եռանդաւորէ զիրենք մտածութիւնը, թէ բարեպատեհ առիթ է այս զգալ տալու մեծ աշխարհի իրենց գիւտին առաւելութիւնը, Հին եւ Նոր Դպրոցներու ուղղութիւնները, ԺԹ. դարու հայերէնի եւ «նսկեղարեան» հայերէնի զանազանութիւնները: Այսպէս անբարբառ պիտի հորդէր ճանապարհ իրենց գիւտը, որուն վրայ հպարտ էին:

Բայց պէտք էր արագ արագ վերջին գոյնը տալ իրենց թարգմանութեան եւ օր յառաջ հանել հրապարակ քանի դեռ չէ նուաճած հրապարակը Ազնաւորեանի թարգմանութիւնը: Նաեւ հոս բախեցաւ երիտասարդութիւնը յուսալքման: Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնը դրամական տագնապ կ'ապրէր. նոր էր աւարտած նորակառուց շէնքը. մեծամեծ ծախքեր պահանջած էր Տպարանի յարգարումը: Կը հեծէր Միաբանութիւնը պարտքերու տակ. ի վիճակի չէր իւր հաշուով հրապարակ հանել մեծածախս հատորս:

Գեր. Ա. Ազարեան վերահասու կ'ըլլայ իւր կտրիճներուն մտահոգութեան. կը խրախուսէ միայն անվրդով թարգմանութեան վերջին փայլը տալ:

Նոյն տարին Վիեննա կը գտնուէր Ասպետ Աղեքսանդր Ղարամեան, Միաբանութեան մեծ բարեկամն եւ Ռուլէնի մեծահատոր Պատմութեան եւ Հնախօսութեան հայերէն թարգմանութեան եւ տպագրութեան Մեկենասը: Սա թէեւ չի կրնար անձամբ ստանկենասը: Սա թէեւ չի կրնար անձամբ մեկենաս բայց կը խոստանայ անոր համար մեկենաս յարուցանել յանձին իւր քեռորդուոյն՝ Պր. Յովհաննէս Մուրատեանի ի Լոնտոն: ԱրՅովհաննէս Մուրատեանի ի Լոնտոն: Մուրատեանը ալ սիրայօժար յանձն կ'առնէ Մուրատեան իւր մօրեղբոր առաջարկն եւ Գեր. Ազարեանի փափագը. շ. Մ. Սաղաթիլեան Ազարեանի փափագը. շ. Մ. Սաղաթիլեան Ազարեանի վերջը կը յանձնէ թղթատարի հաշուին հետ տպագրութեան մեծագիրը եւ

¹ 1840ին անցած էր Վիեննայէն շ. Գ. Այվալի:

փոքրագիր փորձերը՝ ընտրութիւնը թողով Մեկենասի ճաշակին:

1841 Մայիս 3ին կը հասնի ի Վիեննա Յ. Մուրատեանի թուղթն առ Գեր. Ազարեան, ուր կը յայտարարէ վեհանաճարար.

«... Ընկալայ ի Վ. շ. Մատթէոսէ Սաղաթիլեանց՝ որ ի մեծարգոյ Միաբանութեան, գերիուս օրինակս հայերէն թարգմանութեան զիտուէրայ տիեզերական պատմութեան: Մեծապատիւ Հայրս ազգ արարեալ ծանոյց ինձ՝ եթէ վասն տպագրութեան հինգհարիւր օրինակաց գրոցս հարիւր լիվոր ստերլինկից պէտք են: Արդ աղաչեմ զի հաճոյ թուեսցի ձեզ անյայտ վաղվազակի գտպագրութիւնն կատարել. յիմ անուն եւ իմովք ծախիւք. ինձ բարեք թուի մեծ ձեւն որ ի մի հատոր բովանդակիցի: Ի հինգհարիւր օրինակաց անտի հնգետասան միայն վասն իմ խնդրեմ. եւ զմնացեալսն ձեզ թողում ըստ հաճոյցի ի կիր արկանել: Համարձակիմ ի նոյն յաւելուլ եւ հարիւր լիվոր սթերլին. զոր աղաչեմ հաճեսցիք ընդունել վասն թարգմանութեան: Արդ կարէք յիմ անուն առնուլ երկերիւր լիվո սթերլին. կամ հինգհազար փրանքս ի ձեռն գրոց սեղանաւորի իմոյ Տեառն Տէլէգրաթի, եւ նորին ընկերութեանն որ ի Պարիս: Կարի յոյժ խնդութիւն է ինձ տեսանել՝ զի առաջին նշանակ սիրոյ եւ բարեկամութեան որ ընդ իս եւ ընդ պատուական Միաբանութիւնդ, ի ձեռն այսր աշնուական գրոցն Բոսուէրայ ամենեցուն յայտնի լինելոց է...»:

1841 Ապրիլին կը սկսի տպագրութիւնը եւ Օգոստոսին «գրոշմեալ» լոյս կը տեսնէ չքեղ հատորով մը խորագրուած՝

Բոսուէայ Մեղդաց եպիսկոպոսի Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան. քարգմանեալ յաշակերտաց Մխիթարայ մեծի արքայի ի խնդրոյ ազնուական պարոն Յովհաննու Մուրատեանց եւ Ռոբին ծախիւք գրոշմեալ: Ի Վիեննա 1841, 8⁰ մեծ, էջք ԺԳ + 514 + 22: Իբր 30 օրինակ տպագրուած էր հաստ թղթի վրայ, մաս մը հաւանօրէն սահմանուած Մեկենասի համար:

Թէպէտ թարգմանիչները յանուանէ չեն յիշատակուած խորագրիս մէջ, բայց ինչպէս կը տեսնուի ժամանակակից թղթակցութիւններէն² եւ ինչպէս աւանդաբար հասած է

² «Լուսայ ի Վ. շ. Պողոտէն (Յովնանեան) զվրդս պիտութեան եւ աշխատութեան ընդ աշխատասիրու-

Աղեքսանդր Ռ. Ղարաբան, որ յանձն առած է սպազրուութեան ծախքը, Մխարանու- թեանս լաւագոյն բարեկամներէն մին էր: Ինչպէս երբեմն Ռոլենի Հոովմայեցոց Պատ- մութեան եւ Հնախօսութիւններու տպագրու- թեան նոյնպէս այժմ հրատարակութեանս, որ իւր համառուն Մեծին Մակեդոնացոյ գործերն եւ քաջութիւնները կը պատմէ, հանդիսացած է Մեկնաս: Ընծայական մը գործին ճակատը կը յայտնէ թէ փոխադար- ձարար երախտագէտ սրտէ իր անուան կը նուիրէ Մխիթարեան Մխարանութիւնը այս գողորիկ գիրքը:

Նաեւ թարգմանիչը նուիրած է Մեկն- նասին ընծայական մը, որը կ'ուզեմ գետե- ղել այս տեղ ամբողջութեամբ, տարու հա- մար առիթ ծանօթանալու իր ոճին եւ երախ- տագէտ զգածումներուն:

«Քաջանուն եւ փառաւոր Ասպետ»

Եթէ յանկարծակի ոգի բերեալ կանգնէր ի մոխրոյ իւրմէ Աղեքսանդրոս, ինձ թուի թէ ոչ ի Մակեդոնացոց աշխարհին կամ ի մարմառակուռ շիրմէ իւրմէ զոր կազմեցին նմա զօրավարք եւ սպարապետք նորա, այլ յարուցեալ կայր ի մէջ Հայոց սահմանաց սաս է սիրտ նորա, զի սաս է շիրիմ նոր՝ արութեանց նորա եւ ոչ ոսկերացն: Թագ եւ զաւազան նորա անկեալ կայ առաջի ոտից քոց, ձեռն քո ժողովէ դնուս, ով քաջ, ի պահեստ յաւիտենական: Այլ ընդ նորա՞ ար- ղեւք եթէ ընդ քո պատիւ մեծարանաց յա- ճախեցից զարմանալ: Կապեցեր զհամբաւ քո ընդ համբաւոյ աշխարհակալին. ո՞ ոք այսու- հետեւ հայ այր յիշեցէ զԱղեքսանդրոս եւ զքեզ ոչ յիշեցէ: Ձոր օրինակ ոչ անուանի Աղեքսանդրոս առանց անուան քո, նոյնպէս եւ ոչ ածցի զմտաւ առանց տեսլեան քո:

Եւ արդ մեւք հանգերձ զԿուրտիոս ու- նիս քեզ շնորհակալ, զի եւ նա ընդ մեզ մտա- ղեւք թողու Վերդիդեայ եւ Որատեայ զՄե- կենաս, զի ընդ մեզ ունիցի Մեկնաս, եւ զփառս իւր բաժանէ ընդ քեզ: Ապա ընկալ ախորժութեամբ զպարգևս նորա, ընկալ զպտուղ վաստակոց մերոց, ընկալ զծնունդ ուսումնասէր մտաց քոց:

Այսպէս ընկալեալ սիրելի ազգատոհմին մերոյ զգեղեցիկ յաւելուած բարեաց բարե-

րերարութեան քո, ի բազմանալ վայելչու- թեանս յաւելցի եւ զուր սիրոյ քո»:

Կուրտեայ Ռուփայ գործին թարգմանու- թեանս վրայ աւելորդ է շտայլել զօվութիւն, որովհետեւ ինքնին պիտի հնձէ իր գրուա- տիքը ամէն անոնցմէ, որոնք միանգամ ձեռք կ'առնեն վայելիլ Հոովմայեցի ընտիր մատե- նագրին ճարտասանական-պատմական եւ բու- վանդակալից մատենաս: Ոչ հոովմայեցի այլ հայերէնախօս բարբառով կ'առաջնորդէ հոս Մեծ Աշխարհակալը իւր լայնատարած բա- նակին:

5. ՍՐԲՈՅՆ ԿԵԿԻՂԻՈՍԻ ԿԻՊՐՈՒՍՆՈՒ ԿԱՐՔԵԴՈՆԱՅԻՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳԻՐԻՔ ՎԱՍՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ. գոր- քարգմանեալ է Հ. Յ. Գաթըրնեանց: Ի Վիեննա 1846, 8⁰, էջ 30:

Ընծայականը՝ էջ 5 կը յայտնէ թէ Մա- տենաս Մխիթարեան Մխարանութեան կող- մէն նուիրուած է Գեը. Արիստակէս Աղա- բեանի, Ընդհ. Արքահօր «յաւուր տօնի Անուան»:

Եթէ հոգեւից Ս. Հօր գրուածքը իւր հիւթեղ բովանդակութեամբ եւ հոգեւունչ ոճով կը ներկայացնէ հրապոյր կարգալու- զայն, թարգմանութիւնս կը պարզեւէ անոր առանձին հմայք իւր ոսկեղինիկ բարբառով, որ կը հնչէ յստակ եւ կը մողէ ճաշակներ:

Բացի այս թարգմանութիւններէն, որոնք հրատարակուած են տպագրութեամբ, ունի Հ. Յ. Գաթըրնեան նաեւ անտիպ գործեր, զորոնք կ'ուզեմ յիշատակել հոս ամբողջու- թեամբ ներկայացնելու համար զաստական հայերէնով աշխատութիւններուն ցանկը:

6. ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱԶԻԱՆՁԱՅԻՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՃԱՌ Ա. Ի ՅՈՒՂԻՍՆՈՍ ԿԱՅՍՐ:

Թարգմանութեանս ձեռնարկած էր Գա- թըրնեան 1841ին իրրեւ նորընծայ քահանայ. իր փափագն էր հրատարակել զայն իր հօրը՝ Պր. Սեբովրէի ծախքով: Բայց երբ յայտնի կ'ըլլայ իր մտադրութիւնն ի Կ. Պոլիս, Հ. Պ. Յովնանեան 26 Յունուար 1842 թղթով կ'ա- ռաջարկէ Գեը. Աղարեանի անոր փոխարէն աւելի կարեւորագոյն գրուածք մը թարգ- մանել. իր առդերն են. «Յուսամ եթէ մե- ծաւ խնդութեամբ ընդունիք զլուր խոստա- նարոյ Պարոն Խաթըրնեանին տալ զգին գրուչ-

մեւոյ զղեղնս զոր թարգմանէ որդի նորա Պ. Հ. Յովնէփ: Այլ ներեսցէ Գեը. Տէրու- թիւնդ համարձակութեանս եթէ ժտեմ աղա- շեմ զՁեզ մի՛ զրոշմել զճառս, զի արդարեւ ասեմ աշխատութիւն թարգմանչին եւ գրամքն եւ ծախքն ի նանիւր են: Քաջ թարգ- մանչին թարգմանեսցէ զՊատմութիւն ինչ յընտիր մատենագրաց, զի օգտակար լիցի եւ վաճառեսցի եւ ազգ մեր առեալ ընթերցի զայն...:

Յ. Գ. Մին ի պատճառաց վասն որոյ ա- սացի չըրոշմել զճառս Ս. Գրիգորի Նաղիան- զացոյ այս է. զի որովհետեւ բազումք ի ճա- ուից անտի երանելոցն թարգմանեալ են ի նախնեաց մերոց, բարեկամք մեր եւս ի բարձրացուցանել զպատիւն մեր ասացեն ամենայն ուստեք եթէ առեալ զգործս նախ- նեաց եւ փոփոխեալ ուրեք ուրեք զթարգմա- նութիւն նոցա զրոշմեալ են»:

Գաթըրնեան անսաց արուած խորհուր- ղին եւ թողով անաւարտ Նաղիանդացոյ ճառիս թարգմանութիւնը ձեռք զարկաւ հայացնել Քսենոփոնի Կիւրոսի խրատու պատմութիւնը:

Ունիմ աչքիս առջեւ Նաղիանդացոյ ճա- ուիս թարգմանութիւնը, անաւարտ եւ առանց ողորկուելու: Կը ներկայացնեմ այս տեղ իրրեւ նմոյժ ձեռնին սկիզբը, զիմացը դնե- լով հին թարգմանութիւնը, մեր Մատենա- վարանի Թ. 217 ձեռագրէն թղ. 175 ա «Նո- րին առ Յուլիանոս թագաւոր»¹²:

Նոր քարգմանութիւն:	Հին քարգմանութիւն:
«Լուարուք զայս ամե- նայն աղք, ունկեղիր լե- րուք ամենեքեան, ոյք ղեալ էք յաշխարհի: Քան- Ձի զամենեսեան իսկ իրրեւ ի բարձանց ինչ բարձրաւանդակաց ի մէջ անցեալ կոչեմ մեծաւ քա- ըողութեամբ: Ունկն զիք եւ բարձր ձայնիւ քարո- ժողովուրդք եւ տոհմք եւ լեզուք եւ ամենայն աղք մարդկան եւ ամենայն հասակք եւ բոլոր տեղ. որ այժմէ էք եւ ուր լե- տոյն լինելոց էցէք. եւ զի եւս յաճախագոյն քարո-»	«Լուարուք զայս ամե- նայն աղք, ունկեղիր լե- րուք ամենեքեան որ բնա- ղեալ էք յաշխարհի: Քան- Ձի կոչեմ զամենեսեան իրրեւ ի բարձր զիտանոց բարձրաւանդակէ, մեծաւ բարձր ձայնիւ քարո- ղողութեամբ: Լուարուք ժո- ղովուրդք ցեղք լեզուք ամենայն աղք մարդկան եւ հասակք. ամենեքեան որք այժմ էք եւ որք լե- նելոց էք. եւ զի լինելի մեծագոյն ինչ քարոզու-

¹² Թարգմանութիւնս կը վերաբերի Ստոյն-Կա- լիսթինի Աղեքսանդրի Վարուց թարգմանութեան ձեւ բայակերտ մասնիկներն եւ նմանները: Ձեռագրիւր հասած է Վիեննա 1852ին:

թիւնս, ամենայն զօրու- նայն զօրութիւն երկնից Թիւնք երկնից, ամենե- եւ համօրէն հրեշտակք քեան հրեշտակք, որոց որ զրուարն սատակե- զորձ բռնաւորին կործա- ցին. ոչ եթէ զՍեհոն կոր- նուին: Ոչ զՍեհոն կոր- թագաւոր Ամովհրացոց ծանեն զթագաւոր Ամուր- եւ ոչ զՈվք արքայ Բա- հացոց. եւ ոչ զՈվք Թա- սանու զիւրք բռնաւորան զաւոր Բասանու, զփո- եւ զտանջէս Իսրայէլի քունս բռնաւորս եւ զա- զաւկաւ ինչ կողման աշ- կաւ մասն աշխարհի շար- խարհի. այդ զվիշապն շարէս Իսրայէլի, այլ զպստամբ, զմիտան զվիշապն զպստամբ եւ հպարտացեալս, զասորես- տանեայն եւ զհասարա- տանեայն, զհասարակաց կաց զամենեցունց թշնամի ամենեցուն զթշնամի եւ եւ զպատերազմող, որ զպատերազմող, զյուր- բերպապատիկ մուշը կըս- վագոյն ի վերայ երկրի զէր յերկրի եւ բազում զմոլեալն եւ զսպառնա- ինչ սպառնայր, եւ յաճա- ցեալն, եւ բազում անի- խնաց անխրաւութիւն ի բաւութիւն ի բարձունս բարձունս խօսել անօրէ- խօսողն»:

նութեան որոճս որո- ճալ...»:

7. ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՓԻՂԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՈՐ ԳՐԵԱԼ Է Ի ՎԻՆԿԵՆՏԻՆՈՍԷ ՊԻՈՉԻՆՍԻԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՅԻՍՏԱՆԻ: Թարգմանեցաւ յամի 1846. Մասն Ա. Հրահանգք բանաւոր փիղիսոփայութեան: Մասն Բ. Հրահանգք մետափիլիսոփայութեան փիղիսոփայութեան:

8. ՀՐԱՀԱՆԳ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՍՈՒՄՆ ՈՐՈՅ ՄԱՏՁԻՑԻՆ Ի ՔՆՆՈՒ- ԹԻԻՆ ԱՌ ԸՆԳՈՒՆԵԼՈՅ ԽՈՒՉՈՒՄՆ ՀԵՐԱՑ ԵՒ ԶԿԱՐԳՍՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՍ: ՅՕՐԻ- ՆԵԱԼ Ի Հ. ԱԼՈՑԻՍԻՈՍԷ ԹՈՆԵԻ. քարգ- մանեալ ի Հ. Յ. Գ.: Ի Վիեննա 1844:

9. ԳԱՍԱԳԻՐՔ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱ- ԻԱՆՅ ԱՄԵՆԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԳԱԻԱ- ՆՈՒԹԵԱՆՑ. Ի ՓԵՐԴԻՆԱՆԴՈՍԷ ՎԱԼԹԷՐ: Թարգմանեալ յաշակերտաց Հ. Յովնէփայ Գաթըրնեանց, եւ ուղղեալ ի նմանէ: 1846:

ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՆՆԵՐ

10. Կեդանաբանութիւն կամ Բնական պատմութիւն կեդանական պետութեան: Գրեալ յԱլայիսիստէ Փոփոնի. քարգմանեալ յաշակերտաց Մխիթարայ Աքքայի (իմա՝ ի Հ. Յովնէփայ Գաթըրնեան), Կ. Պոլիս 1862: Անտիպ:

11. Բուսաբանութիւն կամ Բնական պատ- մութիւն բուսական պետութեան: Գրեալ յԱ. Փոփոնի. քարգմանեալ ի Հ. Յ. Գ. [Կ. Պո- լիս 1863/64]: Անտիպ:

12. ՏԱՐԵՐՔ ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹԵԱՆ. ՓՐ.

ՄՈՉՆԻՔԻ. քարգլանուքիւն ի գերմանա-
կանէ: (Հրտ. առանց անուան թարգմանչի:)
Վիեննա 1864, 8⁰, էջ 343:

Կը թողում յիշել մանր թարգմանական
գրուածները, սպուած եւ անտիպ, որոնց
թուին մէջ են կարգ մը քահանայապետական
թղթեր:

Հեղինակութիւններ

13. ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ի
ՍԿՁԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ՅՄԵՐ ԺԱ-
ՄԱՆԱԿՍ աշխատասիրութեամբ Հ. Յովսե-
փայ Վ. Գաբրիելեանց ի Մխիթ. ուխտէ ի
խնդրոյ քաջանուն եւ հոյակապ իշխանի Յով-
հանու Ամիրայի Տատեանց եւ նորին ծա-
խիւք գրառեալ:

Հատոր Ա. Հին Պատմութիւն: Ի Վիեննա
1849, 8⁰ մեծ, էջք ԻՁ + 620:

Հատոր Բ. Միջին Պատմութիւն: Ի
Վիեննա 1852, 8⁰ մեծ, էջք 608:

Տիեզերական պատմութեան ամփոփ եւ
ամբողջ գրքի մը չգոյութիւնը Հայոց մէջ եւ
նման աշխատութեան մը կարեւորութիւնը
հայ ժողովրդեան մտաւոր դաստիարակու-
թեան համար ունենալով աչքի առջեւ Տա-
տեան Յովհ. Ամիրայ, աթիւ իւր երկրորդ
բարեգէպ այցելութեան ի Վիեննա (Գեկտեմ-
բեր 1847) կ'առաջարկէ Մխիթարեան Միա-
բանութեանս ձեռնարկել՝ գրել ամբողջ եւ
ամբողջութեան մէջ հակիրճ պատմութիւն մը
սկսեալ նախամարդէն մինչեւ մեր օրերը:
Հինգ ընդարձակ հատորներու մէջ պիտի ամ-
փոփուէր այս Պատմութիւնը. որուն առաջին
երկու հատորներու տպագրութեան ծախքը
(2100 Ֆլ.) կը դրուի անմիջապէս Միաբա-
նութեանս արամագրութեան տակ: Հայրե-
նասէր եւ իմաստասէր Ամիրայի ըզձից կա-
տարումը կը յանձնուի Հ. Յովսէփ Գաբրի-
էանի, որ կը գտնուէր նոյն ժամանակ ի տիս
ծաղիկ հասակի երիտասարդութեան:

Կորովի երիտասարդը չի վարանիր խի-
զախիլ այսպիսի մեծ եւ պատասխանատու
աշխատութեան:

Ընդարձակ ծրագիր մը կը մշակէ Հ. Գա-
բրիէան իւր աշխատութեան համար. ընդ-
գրկել պատմութիւնը բոլոր այն ազգերու
որոնք խաղացած են պատմական բեմի վրայ
գէր, նկատել անոնց քաղաքակրթական պայ-
մանները, մտաւոր զարգացումն եւ սովորու-
թիւնները, կրօնը եւն՝ հաւատարիմ ազգերը-

ներու հիման վրայ, նորագոյն քննութիւն-
ներու արդիւնքին վրայ յեցած եւ այսպէս
ներկայացնել «գիտնարար ինչ պատմութիւն
վան հասուն մտաց» (Ա. էջ 9). բնականա-
բար՝ հիւսելով տիեզ. պատմ. հետ նաեւ ազ-
գային պատմութիւնը:

Առաջնորդուած եւրոպական պատմիչ-
ներու նորագոյն հեղինակութիւններէ, պատ-
շաճեցուցած ծրագիրն եւ յօրինուածութիւնը
ազգային նկարագրին եւ տարողութեան,
միշտ ճշմարտութեան ի խնդիր եւ յստակ
սճի ուշադիր՝ հանած է հրապարակ կարճ
ժամանակի մէջ ընդարձակ հատոր մը «Հին
պատմութիւն» ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ
Քրիստոս:

Ա. հատորը երբ կ'ընծայարեւէր Մե-
կենասին, ի լրումն անոր ըզձից մէկ մասին՝
կը գրէր յուսալից. «Եւ մեք յուսամք ընդ-
հուպ ածել զիղձս նորա յարդիւնս՝ յորժամ
յետ այսը հատորոյ ընծայիցեմք մի ըստ
միջէ զայլ եւս հատորսն» (Ա. 6):

Ինչպէս հասուն խորհրդով պատմագիր,
առած է գննութեան ընդհ. պատմութիւնը
իւր պատմական դժերու մէջ եւ ի յարաբե-
րութեան ընդհանուրի հետ: Կարեւորներէն
ընտրելով կարեւորագոյնը, զրոյցէն՝ պատ-
մութիւնը, անհարազատէն՝ հարազատը:

Աւելի կատարեալ մը իւր ժամանակին
համար չէր կարելի մտածել: Նիւթին ամ-
բողջութիւնը, պատմութեան ճշմարտագիտու-
թիւնը, պատկերին լրութիւնն եւ համապայ-
ծառ դաշնակաւորութիւնը ձեռն ի ձեռն կը
հռչակէին աշխատութեան յաջողութիւնն եւ
կատարելութիւնը: Պատմելու ախորժելի
ոճը, լեզուի դասական նկարագիրը, նաեւ
գրքին արտաքին ձեւն եւ խնամեալ տպա-
գրութիւնը կու տային անոր հրապոյր:

Ինչպէս ինքնին կը խոստովանի հեղի-
նակը, նորութիւն մըն էր մատեանս ազգին
համար, թէ բովանդակութեամբն եւ թէ յօ-
րինուածքովը: Մնաց այն իւր տեսակին մէջ
միակը մինչեւ մեր օրերը. չունեցաւ մրցա-
կից, ինչպէս չունէր համահասար մը իրմէ
յտաւ:

Եթէ անտարակուսելի է, թէ ունէր հե-
ղինակը ընդհանուր պատմութեան համար
իրեն առաջնորդներ (հմմտ. Ա. էջ Թ), բայց
անկախ էր ազգային պատմութեան մէջ,
որուն սքանչելի ամփոփումը, դասաւորու-

թիւնը պայծառ եւ յստակ ներկայացմամբ
արդիւնքն է իւր լուրջ դատողութեան:

Հայոց պատմութեան նախաքրիստոնէա-
կան շրջանին նուիրուած էին հետեւեալ հա-
տուածները.

Հովիտ Երասիս եւ Կուր գետոց — Հայաս-
տան (2300—530), էջ 87—110:

Հայաստան Գառնից Պարսից պետութեան
(—300), էջ 340—344:

Պարսիս եւ Հայք (300—1), էջ 579—598:

Ա. հատորին յաջորդեց երկու տարի
ետքը Բ. հատորը, որ կ'ընդգրկէ վերջական
թուականէն մինչեւ 480 միջոցը:

Հաւատարիմ մնալով այն յստակագծին,
զոր գծած էր Ա. հատորին սկիզբը, կը շա-
րունակէ պատմագրել հատորս, որուն գլխա-
ւոր նիւթն է Հռովմէական տիեզերական
պետութեան վերելքն եւ անկումը, յարակից
մասերով: Առաջնոյն բաղդատութեամբ այս
տեղ ներկայացուած է «պատմութիւնն ներ-
քին ընդարձակութեամբ»: Պատմութեան այս
հինգ դարերը, որոնք «հո՞՞ եւ խիտ են քա-
ղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ տոհ-
մային իրօք», կը պահանջէին առաւել պայ-
ծառութեամբ, ասով՝ առաւել ընդարձակու-
թեամբ եւ ղէպքերու ներքին յարաբերական
աղբրսովը նկատի առնել: Հռովմէական
Պետութիւնն եւ Քրիստոնէական Եկեղեցին
մէկ կողմէն եւ Արեւելքի պատմութիւնն եւ
ազգային քաղաքական կեանքը միւս կողմէն
հարկ դրած են հեղինակին վրայ կարեւորու-
թեան համաձայն աւելի մանրապատում եւ
աւելի խոր գննութեամբ գրի առնել՝ գիրկ-
ընդլսածն միութեան մէջ: Եւ կը պատճառա-
բանէ. «Եթէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ գոնեայ
զընթացս իմն տիեզերական պատմութեան
ունել նկարեալ ի մտի, ապա այսց ժամանա-
կաց տեղեկութիւն առաւել քան զայլոցն կա-
րեւոր է այնպիսոյն իրրեւ քաղաքացւոյ,
իրրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իրրեւ
արեւելեան առն» (Յոջբ.):

Հռովմէական պատմութեան կից ընդար-
ձակ եւ մանրակրկիտ տուած է Եկեղեցական
պատմութիւնը, եկեղեցւոյ արտաքին եւ ներ-
քին զարգացման ընթացքը, կեանքը, մա-
տենագրութիւնը:

Եթէ այս բովանդակութիւնը իւր ներ-
կայացման ձեւովն նորութիւն մըն էր նաեւ
Եւրոպական բարոնամբ, առաւել նորանշան
Երեւոյթ էր Պատմութեանս ընթացքին Հայոց

պատմութեան բեմագրութիւնը: Առ այս կը
գրէ.

«Ի ղէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթեր-
ցանելեացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան
տոհմային իրաց՝ ե՛ւ ըստ նիւթոյն ե՛ւ ըստ
կերպարանացն: Յայդ իսկ ածէր զմեզ հարկ
պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն տիեզե-
րական: Այս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնա-
գլուխ դիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի
ճշմարիտ կայանսն՝ ի դիրս կարգի տիեզե-
րական պատմութեանն գետեղել: Ի դոյն
հարկ էր այնուհետեւ զբովանդակն եւ զմա-
տենան ընդ այնմ ամենայնի բերել ի կշիռ
համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա
միաբանել: Յետ այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝
կարեւոր պիտոյ էր դատանց աշառութեան
բանադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ
ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ
հնար գոյր ուղղելոյ» (Յոջբ. բ):

Պօսքերովս կ'ակնարկէ հեղինակը այն
նորաձեւութիւնն եւ յեղափոխութիւնը Հայոց
պատմութեան մէջ, զոր կու գար յառաջ բե-
րել Բ. հատորիս մէջ:

Մինչ Ա. հատորին մէջ եղած էր հե-
տեւող մը նախապաշարեալ կարծիքներու
նկատմամբ Հայոց ծագման եւ հնադոյն՝ նա-
խաքրիստոնէական պատմութեան, հիմնուած
Մ. Սորենացւոյ տուեալներուն վրայ, եւ ջա-
նացած էր՝ հետեւելով Չամչեանի, արտա-
քին աղբիւրներն հաշտեցնել ներքնոյն, յըն-
թացս Բ. հատորին կը տեսնէ Գաբրիէան
հարկը, թօթափել ամէն կանխակալ միտք եւ
«բանադատութեան» քննադատութեան լու-
սով առաջնորդուի: Արտաքին աղբիւրներէ
ըլլող յորդ հոսանքի առջեւ զգացած է ան-
հնարաւոր պաշտպանել տոհմային աւանդու-
թիւնները, կամ ջատկագով հանդիսանալ
անոնց ստուգախօսութեան: Պատմագրելով
ստրված է արդէն արուեստը պատմագրելու.
եւ լայնախօհ, խորաթափանց գննութեամբ
արտաքին պատմութեան ելեւէջներուն եւ
փոխադարձ ազդեցութիւններուն, բարոնած է
Մ. Սորենացւոյ Պատմութեան առասպելա-
կան նկարագիրը, եւ քաջալերուած ճշմար-
տախնդրութեան ոգիէն՝ թօթափած է ամէն
կապանք ակնածութեան, երկիւղի՝ ժամա-
նակակիցներու դատաւիտութեան առջեւ:

«Որպէս յայլում յամենայնի՝ նոյնպէս եւ
ի ամին ոչ այլ ինչ կայր մեր ի մտի՝ բայց
ջերմեռանդն սէր ճշմարտութեանն, այն՝ զի

ճգնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տրեղերացս ուղղել ըստ ժամացոյցին զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերկրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Սակայն եւ ոչ զայն ժպրհիմք ասել՝ թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ առաջի ընծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ զիւրու եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զմասն մի ի հիմանցն զետեղեցաք» (անդ):

Գիտակցութիւնը, զոր ունի հեղինակը իւր վաստակին արդեանց մասին, գոհունակ սրտով արտայայտուած է միանգամայն նաեւ անչափ համեստութեամբ: Գիտակից է թէ իւր աշխատութեամբ մաքրուած է Հայոց պատմութեան յատակը եւ ձգուած է քննական պատմութեան հիմք, որուն վրայ կարող է նաեւ ապագան քար քարի վրայ բարձրացնել շէնքը: Ինչ որ Գուտշմիդ 20 տարի յետոյ իւր պարծանքն համարեցաւ, եւ ուզեց խորել անձին առաջնութեան գափնեպսակը, Գաթրճեան վաղ արդէն կը կրէր զայն իւր գլխուն վրայ:

Եթէ ոչ լիովին, բայց ըստ մեծագոյն չափին լուծուած էր Մ. Խորենացոյ արժանահաւատութեան հարցը: Գաթրճեան զՄ. Խորենացի իբրեւ աղբիւր Տիեզերական, յատկապէս Հայոց պատմութեան արտաքսած էր հրապարակէն եւ յատկացուցած հայ Հեռուգոտին մեկուսացած անկիւն մը՝ հեռու Տիեզերական պատմութեան մեծակառոյց շէնքէն:

Բայլ մըն էր այս յառաջ, որ պիտի բախէր ժամանակակիցներու ընդդիմութեան: Եւ այս է պատճառը, որ Գաթրճեան կը փութայ ինքնարդարացուցման՝ յայտնելով թէ իր բարի կամեցողութենէն վեր է ծոցի ժամացոյցին համաձայնցնել արեգակնային մեծ ժամացոյցի սլաքները. եւ կամ տոհմային աղբիւրներու հաղորդած տեղեկութիւններով ուղղել յոյն եւ լատին ժամանակակից եւ հաւատարիմ աղբիւրներու հաղորդագրութիւնները, որոնց հետ նաեւ զբամազիտութիւնն եւ հնարասութիւնը միաձայն են (էջ 86—89): Բնականաբար ոչ պնդելով տոհմային աւանդութեան ստուգութեան վրայ, ոչ ալ արտաքիններունը մերժելով կամ անոնց ուրիշ հող շնորհելով մեծ օգուտ մը կը ստացուէր եւ «ոչ զարտաքին պատմագրացն կարեմք զմիտս հասնել եւ ոչ զմե-

րոցն»: ուստի խոհեմազոյն կը համարի ուրոյն ուրոյն բաժիններով ներկայացնել նախ Մ. Խորենացոյ եւ ապա արտաքին աղբիւրներու տեղեկութիւնները, թողլով ազատ ընթացողին գատողութեան կշռել ստուգագոյնը: «Ապա յիբաւի էր մեզ ոչ զմի պատմութիւն միւսունն պատմագրութեան զոհել, եւ ոչ տարածամ խառնամբ զերկոսին ի մի ձուլել բռնադրօսելով եւ զերկոսին միանգամայն այլայլելով, այլ այլում բախտաւորագոյն ժամանակի եւ աջողագոյն մտաց զիրոն թողուլ, եւ այնպէս յետ կարգելոյ զտոհմային պատմագրութիւնն՝ մատչել աստ եւ ի միւսոյ կողմանն ուրոյն պատմութիւն» (էջ 89):

Այսպէս միայն կարող էր տալ «գործ բանադատական հանձարոյ»:

Հայոց պատմութեան նուիրուած են՝ «Հայք առ կայսերոք կեսարեան տանն (ըստ տոհմային պատմագրաց), էջ 70—84: Բուն Հայաստան (եւ Պարթեաստան) առ կայսերոք կեսարեան տանն (ըստ արտաքին պատմագրաց), էջ 84—124:

Հայք առ մնացեալ հեթանոս կայսերոք (ըստ տոհմային պատմագրաց), էջ 162—172: Հայաստան (եւ Պարթեաստան) առ մնացեալ հեթանոս կայսերոք (ըստ արտաքին պատմագրաց), էջ 172—180:

Հայաստան (եւ Պարսկաստան) [ամբ 253—484], էջ 458—558:

Այս մասերու մէջ նկատի առած է Գաթրճեան գլխաւորաբար Հայոց քաղաքական, եւ կից համառօտիւ միայն՝ Եկեղ. Պատմութիւնը. «Իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ մատենագրութեան Հայոց այլում ընդարձակազոյն տեղոյ եւ ժամանակի պահեմք» (Յոջբ.):

Ափսո՛ս, որ հայ մատենագրութեան այս պատուականագոյն գործը կրած է ընդհատում երկրորդ հատորով: Գծուարին է այժմ ըսել ընդհատման պատճառները: Բայց այս ընդհատումով մնաց հայ պատմական գրականութեան մէջ բաց մը, զոր յաջորդող 80 տարիները չկրցան լեցնել¹³:

¹³ Տիեզերական Պատմութեան գաղափարի ըմբռնումը Գաթրճեանի քով զեղեցիկ կերպով վերլուծած է Գիտ. Ա. Գասպարեան, Յ ու ս ա ռ ե թ, 1931, թ. 144—165: Ուր սակայն կրօնական անխար սկզբունքներով սողորուած եւ ժամանակի ըմբռնումները հարկադրաբար հաշուի առնող Գաթրճեանի մէջ փնտուած է չեղող նաեւ անկրօն պատմագիր մը, որ չէ գտնուած բնականաբար:

Հեղինակը թողուցած է իւր անտիպ աշխատութեանց շարքին չորս հատոր՝ ընդհանուր պատմութեան հիմնական մասը, զոր ապա պիտի ընդարձակէր եկեղեցական, կենցաղական—քաղաքակրթական եւ արեւելեան—հայկական բաժիններով:

14. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ: Վիեննա 1851, 8⁰, էջ 62:

Մինչ կը յանձնէր Տիեզերական Պատմութեան Բ. հատորն մամուլի, Գաթրճեան ձեռք կը զարնէր ուրիշ կարեւոր աշխատութեան մը՝ Հայոց մտաւոր մշակոյթի՝ Մատենագրութեան պատմութեան: Այս աշխատութիւնը մաս առ մաս լոյս տեսած է «Եւրոպա» շաբաթաթերթին մէջ եւ ապա առանձին հրատարակուած:

Ընդարձակ ծրագիր մը կ'ուզէր իրականացնել հոն. Հայոց գրականութեան պատմութիւնը գրել սկիզբէն մինչեւ 1850, որուն մասնական բաժանումներն պիտի ըլլային.

«ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ. Քրիստոնէութենէ առաջ 150 նախ քան զՔր.—305 յետ Քր.):

- 1. Անգիր:
- 2. Գրաւոր: ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ. Քրիստոնէութենէ ետքը (305—1850): Ասոր տակը՝ Առաջին Երջան. Հայերէն գրութենէ առաջ կամ օտար լեզուաւ ու գրով գրուած (305—406):

Երկրորդ Երջան. Հայերէն գրութեամբ ու լեզուով (406—1850):

Ա. Յունական քրիստոնէական մատենագրութեան աղբեցութեան տակ (406—1300):

- 1. Ուղղակի յունական մատենագրութեան աղբեցութեան տակ, այս ինքն՝ յունական լեզուաւ ու գիտութեամբ (406—500): Առաջին քարգմանութեան ատեն: Ասոր՝
- 2. Անմատենագրութեան ժամանակ մը (500—650) յաջորդելէն ետքը՝
- 3. Երկրորդ յունարէն լեզուագիտութիւն մ'ալ (650—750), այս ինքն՝ Սիւնեաց դպրոցին ժամանակները կու գայ: Երկրորդ քարգմանութեան ատեն:
- 4. Անուղղակի (թարգմանութեանց միջնորդով միայն) յունական մատենագրութեան տակ (750—1050):
- 5. Երրորդ յունարէն լեզուագիտութիւն մ'ալ (1050—1250): Երրորդ թարգմանութեան ատեն:
- 6. Նորէն միայն միջնորդապէս յունա-

կան մատենագրութեան աղբեցութեան տակ (1250—1300):

Բ. Հռոմէական կամ ճշդիւ՝ Գերմանական—քրիստոնէական մատենագրութեան աղբեցութեան տակ (1300—1850):

1. Միջին ժամանակի մատենագրութեան աղբեցութեամբ (1300—1600):

2. Նոր ժամանակի մատենագրութեան աղբեցութեամբ (1600—1850):

ա. Աւելի Իտալական, ետքերը՝ գաղիական մատենագրութեան աղբեցութեամբ (1600—1830 կամ 40):

բ. Կէս մը գաղիական, կէս մը գերմանական եւ մասամբ իմն անգլիական աղբեցութեամբ (1830 կամ 1840—1850...):

Աշխատութեան այս ստուերագիծը ցոյց կու տայ արդէն թէ որպիսի «պատճառախնդիր—ժամանակագրական բաժանումնք» ընտրած իւր աշխատութեան, ձեռնարկած է բարձրացնել շէնքը: Գերմանական—հետադասական ոգին կը խօսի հոս իր մէջ: Ինչպէս ամէն տեղ, նաեւ հոս կը ձգտի Գաթրճեան ներկայանալ «մէկ կողմանէ անաչառ, մէկալ կողմանէ ալ չափաւորուած քննադատութիւնը» (critique) յարգող, համոզուած թէ ուսումնասէր—բանասէրը, որ իր գաղափարէն ստիպուած է ճշմարտասէր ըլլալ, չի կրնար «իր ներողամիտ դատմամբն անստոյգն ստոյգ» ընել, «ես առաւել ստուգութիւնն ճշմարտութիւն» ընծայել: Ինքնախարութիւն պիտի նկատուէր ամէն փորձ, որ «կեղակարծն իրեն համար անտարակուսելի» կը ձգտի ներկայացնել, որովհետեւ առ այն «ի՞նչ իրաւամբ ուրիշներուն եւ ի մասնաւորի՝ օտարներուն հաւանութիւնը կրնայ պահանջել»: Անաչառութեան հետ չափաւորութիւն է պէտք, այս ինքն ուր անտեղի է՝ չըլլալ յախուռն եւ «թեթեւ կասկածներով» առանց գրական ապացոյցի վճիռ կարել հնութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ, դարահոս գլորել բարձրագահ աթոռէն մատենագիրներ եւ կամ նոյն իսկ հայրենական մատենագրութենէ դուրս վտարել:

Սկիզբ ընելով ձեռնարկութեան, հետագոտած է մանրակրկիտ գննութեամբ Առաջին Միջոցի առաջին շրջանը՝ «Անգիր ժամանակը»:

«Աս երկու կողմանէ գահավէժ ճամբուն վրայ շիտակ քալելու հնարք՝ կիրքերէ ազատ ըլլալն է ու ճշմարտութենէ վեր պա-

տուական բան աչքի առջևն չունենան է» (էջ 7—8):

Որովհետև «անգիր ժամանակը» կը կանխէ գրաւորը, «հին լեզուի» մէջ կը փնտոէ հեղինակը հայ մտաւոր կրթութեան նախաւոր նշմարները: Եւ կը գտնէ հոն Բաբելոն, Անուններ, Առակներ, Երգեր, Զրոյցներ ու Ազգահամարներ, որոնք կ'ընծայեն քննադատին կուռաններ չափելու եւ կշռելու հայ մտքի ստեղծագործելու կարողութեան աստիճանները: Արդիւնքը աւելի քան յուսալի էր: Շատ յաջող եւ սրամիտ են իր դատողութիւնները հայ հնագոյն Երգերու մասին: Ի կատարածին քննութեան կ'առնէ Գաթրըճեան «Նորագիւտ Գողթան երգը», որ 1851ին հրատարակի վրայ գրուած էր «Իբրեւ անարատ գոհար մը»: Բանասէր քննադատին դժուար չէ եղած հրատարականախատ նշաւակել անոր կեղակարծ կեղծիքը: Ուշագրաւ են հետեւեալ տողերը. «Բանասիրականին կողմանէ՝ աս երգը մեր ունեցած հարազատ Գողթան երգին մասերէն ընտրելու շատ դժուարութիւն կ'ունենայինք՝ թէ որ ասիկա շինողը գիտնար ան այնչափ անգամ ծանուցուած, բայց դեռ աղէկ միտք չառնուած՝ էական զանազանութիւնը՝ որն որ հայերէն գրաւոր լեզուն ժամանակագրորէն երկու տփրոջ բարբառոյ (dialecteի) կը բաժնէ, մէյ մը հինգերորդ դարուն կէսէն դէպ ի վեր, մէյ մ'ալ հինգերորդ դարուն կէսէն դէպ ի վար: Բայց նոր Գողթան երգիչը կա՛մ դեռ չէ ճանչցած եւ կա՛մ չէ թափանցած աս հայերէն բանասիրութեան պատմութեան մէջ դարազրուի մը շինող գիւտին: ... Նոր Գողթան երգին լեզուն ըստ գոյացութեան նոյն դարուն երկրորդ կէսէն սկսեալ տիրող եղած լեզուն է: ... Իր լեզուն չէ թէ միայն Ե. դարու Բ. կէսին լեզուն է, հասար նաեւ մեր ատեններուն նորաձեւ լեզուին կնիքը վրան ունի: Նախ աս կը ցուցնեն բառերը. կամ իբրեւ մեզի հասարակ եղած բայց հիներուն անլուր բառ, ինչպէս առեղի. կամ հիներէն տարբեր նոր նշանակութեամբ, ինչպէս՝ գեղապանծ (իբրեւ գեղեցիկ կամ վեհ, ուր որ հիներուն քով՝ գեղեցկութեամբ վրայ պարծոյ կը նշանակէ)» եւն (էջ 57—58):

Իւր յորինուածութեամբն ու բովանդակութեամբը նորութիւն մըն էր աշխատութիւնս: Յաւ է որ այն իւր հիմնաքարերու վրայ մնաց անաւարտ: Գիտութիւնը չի

կրնար ըստ բաւականին չողբալ անոր դատարումը: Կ. Միւլլէր լսելով որ Գաթրըճեանի թարգմանութեամբ լոյս է տեսած Երկրաչափութիւնը դայրազին գոչած է. «Հանձարեղ հեղինակը փոխանակ Մոնիէրը թարգմանելու թող շարունակէր իր Մատենագրութեան պատմութիւնը»: Բայց ունին քանքարաշատ մատենագիրներն ալ իրենց կամակը:

Թէ ո՛րչափ ցանկալի եղած է գործիս շարունակութիւնը, թող վկայէ հետեւեալ նամակը, զոր կ'ուղղէ Հ. Յ. Գաթրըճեանի հայերէնագէտ Հ. Պետրման.

Մեծարգոյ Տէր.

Ներեսցէ ինձ անձանօթի Պատուակառութիւնդ Ձեր զի յանդիման գրել Ձեզ գտնողս զայսոսիկ: Ընկալայ ձեռամբ պատուելի եւ սիրելի Հ. Վ. Առաջնորդին Թանգարանիդ որ ի Բէրայ դառաջին տետրակն պատմութեանն մատենագրութեան Հայոց՝ զոր Պատուակառութիւնդ յառաջ քան զերեքտասան ամս ի լոյս ընծայեաց, եւ ընթերցայ զայդ մեծաւուրախութեամբ՝ վասն զի նոր լոյս բերէ ի վերայ սկզբան մատենագրութեանն Հայոց: Լուեալ զի Պատուակառութիւնդ ի բազում ժամանակէ անտի պատրաստ ունի դամենայն զոր ինչ հետաքննութեամբ եզրիս ի վերայ մատենագրութեան յաջորդ ժամանակացն յոյժ աղաչեմ զՁեզ ոչ միայն յիմում կողմանէ այլ եւս ի կողմանէ բազում Հայոց եւ ամենայն Հայասիրացն մի՛ յապաղել ապեցուցանել զայս օգտարեւ գործդ Ձեր, թէպէտ եւ ես ցանկայցեմ զի զայդ ի զորարու լեզուին եւ ոչ յաշխարհարառին որ դժուարագոյն ինձ է իմանալոյ՝ գրել կամեցիք:

Յուսալով թէ ներեսցիք ինձ զայս համարձակութիւնս կամ եւ մնամ

Ձերում Պատուակառութեանդ

անձանուէր

Ի Բէրայ H. Petermann

12 Հոկտ. Վարժապետ յուսումնարանի Բէրլինոյ որ ի Պրուսիայ: 1864

15. ՀԱՆԳԻՍ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՍՏՈՒԳԵԱԼ ԻՐԲԵՒ ՎԱԻԵՐՍԱԿԱՆ. հանդերձ ծանօթութեամբք: Վիեննա 1877, 8⁰, էջ 53 (= Ecclesiae Ephesinae de obitu Joannis apostoli narratio ex versione armeniaca sae-

culi V. nunc primum latine cum notis prodita. Curavit P. Josephus Catergian. Viennae 1877):

Կը հրատարակէ հոս Գաթրըճեան հայերէն Ե. դարու թարգմանութեամբ միայն ծանօթ բնագիրը եւ բանասիրական ուսումնասիրութեամբ կը ջանայ ապացուցանել անոր վաւերականութիւնը եւ Բ. դարու սկիզբը գրուած ըլլալը:

16. ՀԱՆԳԱՆԱԿ ՀԱՒԱՏՈՅ ՈՐՈՎ ՎԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻ: Քննութիւն Հանգանակին ծագման, հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վիեննա 1891, 8⁰, էջ 49:

Իբրեւ մաս «Ս. Պատարագամտոյցքի» ուսումնասիրութեան ձեռնարկուած, ապա ընդարձակուած եւ ճոխացուած իբրեւ առանձին գործ աւարտած է 1870, Փետրուարին ի Հոռոմ: Իր մահէն իբր 10 տարի յետոյ միայն լոյս տեսած է:

Հեղինակին նպատակն է քննել Հանգանակին ծագումն եւ յընթացս դարերու կրած կերպարանաւորումը, այս առթիւ նաեւ նոյն սեռի պատկանող Հանգանակները առնուած են նկատի: Չուտ բանասիրական աշխատութիւն մըն է, հիւսուած պատմական տեսութեամբ: Թիւր հայեացքներ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ, նաեւ նորագոյն դարուն, յայտնուած են Հանգանակին շուրջը, կը քննադատուին տեղիս տեղիս եւ կը հերքուին:

Այս աշխատութիւնը նաեւ լատին խմբագրութեամբ, հեղինակին ձեռքով — լոյս տեսաւ նոյն տարին. խորագիրն է.

De Fidei Symbolo quo Armenii utuntur observationes. Viennae 1893, 8⁰, IV, 52:

17. ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱՎԱՄԱՏՈՅՑԻ ՀԱՅՈՅ. քարգամուքիւմի Պատարագաց Յունաց, Ասորաց եւ Լատինացոց. հանդերձ քննութեամբք, նախագիտելիօք եւ ծանօթութեամբ ի Հ. Յովսէփայ Վ. Գաթրըճեանի: Հրատարակեալ հանդերձ Յաւելուածովք ի Հ. Յակոբսէ Վ. Տաշեան: Վիեննա 1897, 8⁰ մեծ, էջք ԻԱ. + 782:

[ԳՆՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ, ՀԱՏՈՐ Ա.]

Գաթրըճեանի Գլուխ-գործոց աշխատութիւնն է այս, որուն վրայ աշխատած է 1864—1881 տարիներուն, վերջին երեք տարիներուն որչափ ներած են իր հիւանդութեան ժամերը: Իր փախազը, օր յառաջ հրատարակուած տեսնել այս կարեւոր աշ-

խատանքը, գոհացնելու համար աջակցած էր իրեն 1878—1881 տարիներուն Հ. Ք. Սպենեան, որ առ սնարս հեղինակին մահճաց նստած, անոր թերագրութեամբ ջանք տարած էր դասաւորել ձեռագիրը, եւ նոր խմբագրութեան ենթարկել: Նաեւ հեղինակին մահէն ետքը շարունակեց Սպենեան վերջին կերպարանքը տալ գործին. բայց եւ այնպէս մնաց անտիպ, մինչեւ որ ուրիշ միաբանակից մը եւ հմուտ բանասէր մը Հ. Յ. Տաշեան ձեռք առաւ զայն եւ նոր լրացումներով եւ յաւելուածներով ի լոյս հանեց սքանչելի կատարելութեամբ:

Բանասէրը, պատմաբանն եւ աստուածաբանը խօսք կ'առնեն հոս Գաթրըճեանի գրչին տակ: Անտիպ բնագիրներ ի լոյս կը բերուին, կը լուսաբանուին, ծիսական, աստուածաբանական հարցեր կը գտնեն մեկնութիւն, լեզուաբանական շատ ինդիքներ կը լուծուին եւ պատմական եւ մատենագրական կնիքներ կը հարթուին:

Միայն այս աշխատութիւնը բաւական էր հոչակելու հեղինակին համբաւը:

Մտադիր էր հեղինակը նաեւ լատին թարգմանութեամբ ծանօթացնել ոչ — հայ շրջանակներուն՝ կարգ մը հայ բնագիրներ, որոնք առաջին անգամ հոս երեւան կու գային: Բայց իր հիւանդութիւնը թոյլ չէր տուած իրականացնելու այս ծրագիրը:

18. ՔԱՂՈՒԱԾՈՅՔ Ի ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՆԵԱՅ ՀԱՆԳԵՐՁ ՅՈՅՆ ԲՆԱԳՐԱԻ. ի Վիեննա 1849, 12⁰, էջ Ժ + 496:

Որպէս զի դիւրութիւն ընծայուի հայ բանասէրներուն յունարէնէ թարգմանուած բնագիրները համեմատել սկզբնագիրներուն հետ՝ ըմբռնելու թէ ի՞նչ արուեստով թարգմանուած են անոնք եւ թէ ի՞նչ իմաստ ունին բառերը թարգմանութեանց մէջ, արդէն 1845ին ծրագրած էին Հ. Յ. Գաթրըճեան եւ Հ. Ք. Սպենեան հրատարակել Քաղուածոյք մը դասական մատենագրութեան. հայերէն եւ յունարէն բնագիրներով: Ի սկզբան մտադրութիւն կար կցել բնագիրներուն նաեւ ծանօթութիւններ ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար նորիմաստ բառերու եւ նաեւ թարգմանութեան արուեստին վրայ: Կը յանձնուին ապագրութեան առաջին փորձերը. բայց կ'ընդհատի Սպենեանի առաքելութեամբ Չմիւտնիա մեկնելուն պատճառաւ: 1846, Նոյեմբ. 19 թիւով յորդոր կը

կարգայ Սպենեան, որ յանձն առնէ Գաթրը-
ճեան անձամբ ի գլուխ հանել ծրագրուած
աշխատութիւնը:

Հրատարակուած են այս տեղ Յովհ. Ոս-
կերեանի Մատթէի Մեկնութեան Ա. Ը.
ԺԳ. ԺԵ. ԺԺ. Սերերիանոսի Է. ճառն եւ
բազմաթիւ հատուածներ Եւսերեսայ Քրոնի-
կոնէն, հայերէն եւ յունարէն: «Ազգարարու-
թիւն» մը գործին սկիզբը վեր կը հանէ դա-
սական մատենագրութեան լեզուի բարձրու-
թիւնն եւ կատարելութիւնը եւ կը մատնանշէ
մատենագիրներու լեզուի յատկանշական-
ները:

19. Սերէոս Եպիսկոպոս պատմագիր:
Եւրոպա 1852, Թ. 21, էջ 82—83, Թ. 26,
էջ 102—103, Թ. 31, էջ 123: Եւ Նորագիտ
հայերէն մատեան մը [Սերիոսի ի Հերակլ].
Մասիս, 1852, Թ. 13:

20. Ueber Petermanns Ausgabe der Igna-
tianschen Briefe, von P. Joseph Katergi, էջ
315—320:

JuI. Petermannի հրատարակութիւնն S.
Ignatii Patris Apostolici quae feruntur epistolae
una cum eiusdem martyrio. Collatis edd. graecis
versionibusque syriaca, armeniaca, latinis denuo
recensuit notasque criticas adiecti J. H. P. Lip-
siae 1849, առիթ տուած է զրելու յօդուածս,
ուր նկատի կ'առնէ յատկապէս հայերէն
թարգմանութեան ժամանակը, եւ լեզուի ոչ-
դասական նկարագրէն կը հետեւցնէ թէ
թղթերու թարգմանութիւնը չի կրնար Ե.
գարուն կատարուած ըլլալ. «Գիտուն ու-
սուցչապետը կը համարի թէ հայերէն թարգ-
մանութիւնն առանց տարակուսի Ե. գարուն
կատարուած է: Բայց հայ բանասէրները,
որոնք իբր 10 տարիէ ի վեր սկսած են ֆանչ-
նալ իրենց լեզուի ոսկեղարու՝ այս ինքն
Ե. դարու հայերէնի առանձնայատկութիւն-
ները ամենաստոյգ նշաններով, չեն կրնար
այս կէտին մէջ համակարծիք ըլլալ իրեն-
վան զի այս թարգմանութիւնը թէեւ բո-
վանդակութեան պատշաճ սահուն հայկաբա-
նութիւն մ'ունի, բայց կը պակսին անոր այն
սեպհական յատկանիշները, որոնք կարող
ըլլային Ե. դար բարձրացնել զայն»: Այսպէս
դասական հայերէնի գիւտը սքանչելի կեր-
պով կ'օգտագործէ Գաթրըճեան արգէն
1849ին, նաեւ ի լուր Եւրոպացի գիտուննե-
րու եւ կը լուծէ բանասիրական հարցեր:
Իսկ ուրիշներ զբաղած էին այն ատենները

քննադատելու, խճճելու գիւտին արժէքն,
անտեսելով անոր բանասիրական մեծ նշա-
նակութիւնը:

21. Ի գրուածոց Հ. Յ. Վ. ի Գ. հառա-
կոտորք: Հինգերորդ գարու չորս հայ պատ-
մագրութեանց ժամանակները (Կորիւն, Մ.
Նորենացի, Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի): Հանդ.
Ամս., 1887, էջ 9—12:

— Ազգաթանգեղոս: Հանդ. Ամս., 1889,
էջ 24—25:

— Փ. Բիւզանդացի: Հանդ. Ամս., 1889,
էջ 40—43:

— Մաշտոցեան լեզու. 1913, էջ 719—
723:

22. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱ-
ԹՈՂԻԿԷ ԵՒ ԷՋՄԻԱՇՄԱԿԱՆ ԳԱԻԱՆՈՒ-
ԹԵԱՆՅ: Գրեց Հ. Յ. Գ.: Կ. Պոլիս 1864, 8⁰,
էջ Իէ + 520:

Լոյս տեսած է 1865 Մարտին: «Աս ձեռ-
նարկութեամբ յայտնի վտանգի մէջ ենք շա-
տերուն անհաճոյ ըլլալու, բայց իրաւամբ՝
եւ ոչ մէկու... համոզուած ենք թէ որչափ
անկեղծ ըլլանք եւ սեթեւեթելով Աստուծոյ
խօսքը մարդկան առջեւ չենեղենք (Բ.
Կորնթ., Գ. 2), այնչափ աւելի օգտակար
ծառայութիւն ըրած կ'ըլլանք թէ՛ ճշմար-
տութեան եւ թէ՛ սիրոյ» (էջ ԺԲ—ԺԳ):

Այս սկզբունքով եւ այս համոզմամբ կը
ձեռնարկէ Հ. Գաթրըճեան ուսումնասիրել
Հայաստանաց Եկեղեցւոյ եւ Կաթողիկէ
Եկեղեցւոյ զաւանդութիւններու մէջ նկա-
տուած հիմնական տարբերութիւնները, հեր-
քելու համար այն անճիշտ ըմբռնումը, որ կը
տիրէր ժամանակին՝ երկու Եկեղեցիներու դա-
ւանարանական կէտերու նոյնութեան մասին:
Հիմնուած հրատարակի վրայ շրջող «Քրիս-
տոնէական վարդապետութիւն» կոչուած
կրօնի գասագիրքերու վրայ, կը հանէ երե-
ւան հիմնական կէտեր, որոնք իրենց բառա-
կան առումովը կարող են կաթողիկէ վար-
դապետութենէն խոտորող տեսակէտներ
նկատուել: Անշուշտ աւելի քան ուրիշ մը՝
ինքը հեղինակն ուրախ պիտի ըլլար, եթէ
այս հիմնական կէտերը գոյութիւն չունե-
նային եւ եթէ ունէին՝ բարձուէին: Որով-
հետեւ ինքն էր որ առաջին անգամ ազատա-
պէս եւ անպատրուակ հրատարակի վրայ
գրաւ ինչ որ ըստ գոյացութեան ցայն վայր
կար հրատարակի վրայ, ժամանակը անակն-
կալի առջեւ գրաց ինք զինքը եւ այլայլեցաւ:

Գաթրըճեան որ վարդապետն էր Կաթողիկէ
վարդապետութեան եւ ջատագովը անոր տե-
սակէտներուն, արտայայտուած էր անաչառ
եւ համարձակ, եւ բանասիրական մանրա-
գնին քննութեամբ, որուն թերեւս պէտքը
չկար գոնէ ինչ ինչ կէտերու մէջ:

Ամբողջին մէջ կը փայլին հեղինակին
աստուածաբանական իրաց խոր հմտութիւնը
եւ ազգային մատենագրութեան նուրբ ծա-
նօթութիւնը:

23. ԻՐԱԽԱՆՈՂԻ ԿԵՂԾԻՔ ԵՒ ԻՐԱՅ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԻՒ Ի ԲԱՆԻ ՎԱՐԳԱՊԵ-
ՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ: Գրեց Հ. Յ.
Գաթրըճեան: Վիեննա 1873, 8⁰, էջ 164:

Եթէ ժամանակն այնպէս երեւցուցած է,
թէ անհրաժեշտ է ցրել ջրել Չամուրճեանի
«Իրաւախօհին» տարտամ խոհերը, բայց հե-
տեւորդ ժամանակը ապացուցուց թէ զուր
ժամավաճառութիւն էր անոնցմով գրադիրը:
Գաթրըճեան ընդարձակ ծրագրով պատրաս-
տուած էր պատասխանել, ինչպէս Ա. տես-
րակէս կը տեսնուի, որ նախաշաւիղ մըն է
լով:

Յանձնած էր Բ. տետրակն ալ տպարան,
եւ սկսած էր տպագրուել: Բայց յրեթացս
տպագրութեան հեղինակի կողմէն նոր յաւե-
լուածներն եւ յապաւումները յառաջ բերին
Տպարանի վարչութեան եւ հեղինակի մէջ
անհամաձայնութիւններ — Գաթրըճեան այս
միջոցին կը գտնուէր Հոռոմ — որոնք պատ-
ճառ եղան տպագրութեան ընդհատութեան
(13 Յունուար 1874):

Հետաքրքրական էր Բ. տետրակն եր-
կրորդ մասը, ուր հեղինակը յեցած յատ-
կապէս Թղթոց գրքի նորագիւտ — այն ժա-
մանակ անտիպ — վաւերագիրներու վրայ,
կը լուսաբանէր հայ Եկեղեցական պատմու-
թեան մէկ կարեւոր շրջանի, Զ.—Ը. դարե-
րու դէպքերը: Այս մասերը կը գտնուին
այժմ հեղինակին անտիպ գործերու մէջ:

24. ՄԱՍԻՍ ԼՐԱԳՐՈՅՆ ԱՍ ՏԱՐԻԱՆ
114 ԹՈՒՈՅՆ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՀԱ-
ՏՈՒԱԾԻՆ ՎՐԱՅ ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍԳ: Վիեննա
1854, 8⁰, էջ 12: [Անանուն հրատարա-
կուած:]

«Որչափ վէճեր սիրած չենք, որչափ վէ-
ճեր սիրելու չըլլանք, դիւրաւ չենք կրնար
հրաժարել ան առիթներէն ալ, որոնցմով
հրաւիրուած ենք՝ ամէն կողմանէ քուէները

նետուելէն ետեւ, դրեթէ երկու խօսք ալ մեր
կողմանէ հանդանակելու»: այս խօսքերով
կ'իջնայ ասպարէզ Գաթրըճեան հերքելու Մա-
սիս լրագոյն անճիշտ, միանգամայն անպատ-
շաճ ձեւով արտայայտած տեսութիւնները,
նկատմամբ Պիոս Թ. ի Հայոց հանդէպ ըն-
թացքին: Կուռ են Գաթրըճեանի մտքերը,
ուժեղ՝ շէշտը, խոր՝ հմտութիւնը, պայծառ
արտայայտութիւնները, որոնք սլաքներ կ'ար-
ձակեն հակառակորդին, բայց առանց վէրք
պատճառել ուզելու:

25. ԲԱՆ ԳԱՄԲԱՆԱԿԱՆ Ի ՄԱՀ ՊԵՏ-
ՐՈՍ ԷՖԷՆՏԻ ԵԱՂԼԸԳՃԵԱՆ ԽՕՍԵՑԵԱԼ Ի
ՊԵՐԱ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՅԵԿԵՂԵՑԻՈՋ Ս. ԵՐՐՈՐ-
ԴՈՒԹԵԱՆ ՅՅՈ ՄԱՐՏԻ: Վիեննա 1875, 8⁰,
էջ 15:

26. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ:
ՎԱՅՄԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՄԱՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ:
ՄԱՇՏՈՑ:
ՏՕՆԱՅՈՑՅ:

Ինչպէս Սրբազան Պատարագամատոյց-
ներու, նոյնպէս Եկեղեցական միւս մատենա-
ներու քննական հրատարակութիւնը դադա-
փարականն էր հայ մեծ բանասէրիս: Շատ
ատողճ հաւաքած էր Գաթրըճեան այս
նպատակաւ: Դժբախտաբար 1853—1877 տա-
րիներուն իր բազմազարդութիւնը դպրոցա-
կան, գործակալական եւ եկեղեցական-պատ-
րիարքական գործերու մէջ չչնորհեցին իրեն
ազատ ժամեր ի գլուխ հանելու այս ծրա-
գրուած աշխատութիւնները:

Երկարագոյն ժամանակով գրադրուցած
է զինքը մասնաւորապէս կանոնագրքի քննու-
թիւնը: Կազմած էր արդէն Ներածութիւնը,
դասաւորած էր նիւթերը եւ կը խորհէր սկսել
հրատարակութիւնն մաս առ մաս հանդերձ
լատիներէն թարգմանութեամբ: 1868ին կ'ա-
ռաջարկէր H. Petermann հայերէնագէտին
յանձն առնել լատիներէն թարգմանութիւնը:
Բայց մնաց այն իւր նախնական խմբագրու-
թեան մէջ անաւարտ:

Այս գործը, որ Սրբազան Պատարագա-
մատոյցքին կից իր նշանաւորագոյն աշխա-
տութիւնն պիտի ըլլար, յուսանք թէ նման
Ս. Պատարագամատոյցի պիտի տեսնէ որ մը
քաղցր լոյսը եւ պիտի կանգնուի այսպէս բա-
նասէր հեղինակին շիրմին վրայ նոր մահար-
ձան մը, պատմող անոր բարձր Անուն:

Հ. Յ. ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ — ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Զարմանալի՞ պիտի երեւամ, եթէ բա- նասէրի մէջ փնտռեմ բանաստեղծ մը: Գա- թըրճեան չէ պարծեցած երբեք իւր բանա- ստեղծական հանճարով: Բայց պահանջած են առիթները բանասէրի գրչէն ալ տաղեր. եւ չէ խուսած Գաթըրճեան եղբարց իղձերու թարգմանն ըլլալ:

Մխիթարեան Տաղարանի մէջ կը պա- տահիմ տաղի մը, որ Գաթըրճեանի ստորա- գրութիւնը կը կրէ: 1840 Նոյեմբեր 15ին իր չորս ուսումնակից ընկերները՝ Հ. Անանիա, Հ. Տիմոթէոս, Հ. Մատաթիա եւ Հ. Ղեւոնդ քահանայական ձեռնադրութիւնը կ'ընդու- նին: Այս ուրախական օրուան առթիւ կը ձօնէ նորընծայից իղձերու փունջ մը, ուր եթէ ոչ բանաստեղծական աւելնով, բայց գոնէ վառ իղձերու ոսկեղէն ճառագայթնե- րու տակ կը հասունցնէ ծաղիկ երիտասար- դութիւնը պտուղներ, որոնք համեղ են նաեւ դար մը ետքը:

Ինձ թոյլ պիտի տամ ամբողջութեամբ ներկայացնել հոս սիրոյ նուազս, որ կարող է նաեւ նմոյշ մը ծառայել դասական հայերէ- նով առաջին թոթովանքներու, ոտանաւոր չափով: Գաթըրճեան տակաւին Կղերանոցի մէջ էր:

ՆՈՒԱԳ

Ահա ըմբիշ նահատակը,
Ոչ թաթաւեալ յիւղ խառնակ.
Ոչ պարկ առեալ ըստ անձին
Եւ ի մարտիկսն անցին:

Այլ պընդակազմ վառեալ յոյժ
Օծեալ ըզձեռս յիւղ անոյշ,
Եւ գիրկ ընդ գիրկ խառնեալ աստ
Արկին ըզգեւսն տապաստ:

Այժմ դիւայ ձայն դուժէ,
Ի Հոյաստան ի կուսէ,
Իրբեւ բարբառ ինչ փողոց
Ընդ հրապարակս ընդ փողոց:

Վասն էր են ողբն այն եւ ցաւ.
Մի' թէ մեհեան հարթեցաւ,
Եւ կամ յերեզն աւանի,
Երամ քըրմացն վանի:

Այո՛ սսեն, զի չորք քաջը
Գան ի մօտոյ ընդ առաջ
Ձիք սուր ի ձեռքս նոցայ
Խոցել ըզքուրմս յանխընայ:

Բայց Աստուծոյ բանն սուրբ
Մուսեր զլեզուս արար հուրբ,
Ըզքահանայս մեր խոցել
Յերկիր տապալ կործանել:

Ձայն ամուլոցն ինձ լըսի,
Հեծեն ի լուծն Յիսուսի,
Եւ լան ըզհասկս ազազուն
Եւ զարտորայն Արտազուն:

Ձի եւ արեամբ թացեալ դաշտ
Այժմ անըբզի եւ երաշտ
Ձիք ինչ ի կալըս նորայ
Ոչ արմատիք ոչ սրայ:

Բայց հան տէր զամբ պատգամայ
Հոսել զանձրեւըն կամայ
Արդ ցողեցին ջուր մեզ ամբք
Եւ զընդընն մարդք ծաղկամբք:

Այսուհետեւ ոչ պատուէր
Ամպոց իւրոց տացէ տէր,
Թէ մի զակօսն կանուխ
Լըցցէ յամպոց ջուրցն ուխ:

Բազմականաց աչք ամէն,
Ի քո երեսսըզ դիմեն,
Յորժամ ժըպեալ հայիս Հայր,
Ընդ թիւ որդւոց եւ համար:

Ոչ այնպէս ինչ արազ հաւ,
Թեւովք թըռչունըս ծընաւ
Որպէս բազիօք զըրզեալ դուն
Մնանիս զողեսն թըռչուն:

Յըսպիտակեալ արտորայն,
Ի հունձս հասեալ է որայն.
Եւ ի յալիսն ի սպիտակ
Ըզգաստութեանցն վաստակ:

1840 Նոյ. 15:

ԵՂ. ՅՈՎՍԷՓ ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ

Նուազս գեղազարդուած էր գեղեցիկ շրջանակով մը՝ գործ Վիչէն Այտընեանի ճարտար վրձինին:

Այս տեղ կը բաժնուիմ Հ. Յովսէփի Գա- թըրճեանէն, յուսով թէ շուտով պիտի ունե- նամ առիթ վերադառնալու իրեն եւ նկատե- լու իր ողին իր սնդնդակից ընկերներու եւ ձեռնասուն աշակերտներու մէջ եւ պատմե- լու իր մեծ գիւտի մասին, որ ոսկեղարեան հայերէնին վերածնունդ տուաւ:

Հ. Ն. Ա.

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԳԵԹՂՐՃԵԱՆ
ԳԵՍԵԿԵՆ ՅԵՅԵՐԷՆԻ ԳՏԻՉԸ

1878, Մայիս ամիսն էր՝ Կ. Պոլսոյ Վանա- տան այնժամանակեան խրխլած փայտեայ դռնէն ներս կը մտնէր՝ 14ամեայ պատանի մը — տողերս ստորագրողը: Խոտերու մէջ կազմուած բնական արահետէ մը՝ 3 պատա- նիներ կը յառաջանայինք՝ Կարապետ Վար- ժապետի ընկերութեամբ: Տաս տասնուհինգ քայլ հազիւ թէ առած՝ պատահեցանք զար- մանալի զոյգի մը, որ այս ընդարձակ պար- տիզին մէջ շինուած փայտակերտ շէնքին՝ աւելի հիւանդանոցի մը պատրանքը կու տար: Զոյգն էր — քիչ մը ետքը պիտի իմա- նայինք՝ — կաթուածահար Գաթըրճեան Հայրն եւ զինքը զարմանող գերմանացի Եղ- բայր մը՝ Եղ. Բենեդիկտոս: Գմբէթաձեւ, արտակարկառ, փայլուն ճակատին ստո- րտը՝ գնդաձեւ երկու պողպաղուն աչքեր՝ կը փալիլիլին՝ շրջապատուած մացառախիտ, թանձրաձար, կիսաղեղ երկու յօնքերէ, որոնք հայկական «տիպար» մը կը կազմէին, տի- պար մը որ ոչ միայն ըստ մարմնոյ, այլ եւ հանճարով եւ ուշիմութեամբ՝ Հայ գրակա- նութեան եւ ըստ հետեւորդի՝ հայ ազգին մէջ նշանակալից դրոշմ մը պիտի թողուր՝ հնարագիտութեամբ շնորհելով իր ազգին՝ դասական լեզուի շրջան մ'ունեցող գրագէտ ազգերու պարծանքը...: Բայց կարգաւ:

Երբ մօտեցանք եւ ողջունեցինք մեզի դեռ այն ատեն անձանօթ զոյգը, «Ապրիլ տղաքս» եղան առաջին բառերն զոր լսեցինք այս համակրելի, բայց հիւանդ ողջունատունին բերնէն: Հ. Գաթըրճեան աչքերը չէր բաժ- ներ ստորագրողէս. «Վա՞նք կ'երթաս, ԼԱԽ ՀԱՅԵՐԷՆ սորվէ» եղաւ վերջին խօսքը զոր լսեցի:

Յիւնամեայ գրական յորելեանիս առթիւ՝ հրճուանքով կը կարկառեմ ձեռքս գրական գէնքիս՝ գրչակալիս, զոր բժշկաց խրատովն ու խորհրդովն՝ ստիպուած եմ ժամանակ մը հանգիստ թողուլ գրասեղանիս մէկ ան- կիւնը — — —

Հայ լեզուի պատմութեան մէջ՝ Գաթըր- ճեան դարակազմիկ շրջանի մը մէջ սահմա- նադիժ ցիցերը վարսող մըն է: Իր բնատուր հանճարովը, եւրոպական ոստանի մը մէջ առած գարգացման բարձրագոյն կրթու- թեամբը, եւ անձնական անդուլ ու աննկուն

ջանքովը՝ նշանաւոր եղաւ Հ. Գաթըրճեան հայ լեզուի եւ պատմութեան քննադատու- թեան ճիւղին մէջ: Գասընկեր ունէր՝ ի մէջ սյուրց, Հ. Մատաթիա Գարագաչ: Երանելի՛ ժամանակներ ստուգիւ, ուր ամբողջ ազգը վառուած հայ լեզուի եւ հայ գրականութեան հրարորոք զգացմամբ՝ իրարու հետ կը մրցէին Վանքերն ու վարժարանները, մատե- նադիրք ու մասենակարգացք:

Կը գարգանար օրէ օր հայ լեզուն, գրա- բարն ու աշխարհարարը: Գրաբա՞րը: Գրա- բարի գարգացումը կ'ըմբռնենք՝ իբր փոշմած գրադարաններէն դուրս քաշուած՝ շատ մը դեռ անձանօթ ձեռագիրներու եւ մեր պա- տուական հայրերու երկերու հրատարակու- թիւն, ուսումնասիրութիւն եւ — նմանու- թիւն: Շարժումն՝ ինչպէս ըսինք, ընդհա- նուր էր. Մեսրոպեան ջանասիրութեամբ կը վերակրկնուէր՝ 406ի պատկերը: Գովելի եռանդեամբ Եւրոպա եւ Ասիա ձեռք ձեռքի էին տուած՝ հայերէն լեզուն փյառակներու տակէն դուրս հանելու, ազատելու:

Ուշադրութեան արժանի կէտն այն էր, որ պէտք չկար 17—18դ դարու գրագէտները համոզելու թէ ի գո՛ւր է ուռճացեալ պերճա- պատկ ծառատունկ մը տեսնել՝ գրական պարտէզին մէջ, եթէ խորարձակ ու սննդա- ուռ չեն այս ծառատունկին արմատներն՝ հնութեան խորերու մէջ թաքնուած կենդա- նարար հիւթերէն...: Հայ ազգին արդի լե- գուն՝ պէտք էր հիմնուած ըլլալ իր Հարց լեզուին մէջ՝ ծծելու համար անկէ հայ լե- ղուի ոգին: Ասոր համոզուած էին ո՛չ միայն Վանքերն, այլ մինչեւ 20րդ դարուն սկիզբ- ները ամէն հայ, որ կրնար հայերէն խորհիլ եւ հայ գրիչ շարժել:

1. Հայ գրաբարը նորափթիթ փթթելու սկիզբ առած էր. գրքեր, պատմութիւններ կը գրուէին ու կը թարգմանուէին՝ անխտիր ա- մէն հայերէն նուիրական գանձարանէ մը հանուած սարիք մը նկատուելով, որ կը կա- պէր միջին դարն հին ու պատմական գարե- րու հետ, բայց պիտի կապէր նաեւ ազգայ գարերու հետ...:

Գրաբարն ինչպէս 19րդ դարուն սկիզբ- ները կը գործածուէր, անխտիր կը նկա- տուէր՝ ի հնութենէ մեզի հասած առհաւատ- չեայ մը, գրաւական մը, պահելու եւ պահ- պանելու յաւէտ հայ լեզուի ոգին՝ գարուց